

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

Muhammed Burak YILDIRIM

ESKİ ANADOLU'DA TARIM
(NEOLİTİK ÇAĞDAN URATULARA KADAR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL

AĞRI-2023

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ ANADOLU'DA TARIM (NEOLİTİK ÇAĞDAN URARTULARA KADAR)

Muhammed Burak YILDIRIM

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL

2023, 92 sayfa

Tarımsal ürünler, insanoğlunun varoluşundan bu yana en temel ihtiyaçlarından biri olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca toprakla yakın ilişki içinde olan insanlar, tarım faaliyetleri sayesinde yiyecek üretimi, yerleşik yaşama geçiş ve medeniyetlerin yükselişi gibi büyük dönüşümler yaşamıştır. Bu nedenle, tarımın kökenlerini ve tarih boyunca nasıl geliştiğini anlamak, insanoğlunun yeryüzündeki gelişimini anlamak açısından önemlidir.

Bu bağlamda öncelikle eski Anadolu'da Neolitik Dönem yerleşim yerlerinden Çayönü, Can Hasan III, Çatal Höyük, Aşıklı, Erbaba, Cafer Höyük, Hallan Çemi, Nevali Çori, Yumuktepe, İkizhöyük, Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Kazısı ve Hoca Çeşme höyüklerinde yapılan tarım faaliyetleri incelenmiştir. Daha sonra Kalkolitik Dönem yerleşim yerlerinden Hacılar II, Kuruçay, Can Hasan I, Arslantepe ve Değirmentepe höyüklerinde yapılan tarım faaliyetleri incelenmiştir.

Tarihi devirlerde ise Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Hititler ve Urartular döneminde Anadolu'da tarım araçları, tarım ürünleri, tarım teknikleri ve tarıma dayalı ekonomik sistemler gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Aynı zamanda, tarımla ilişkili toplumsal yapılar, kültürel pratikler ve tarımsal üretimin toplum üzerindeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri incelenmiştir.

Eski Anadolu'da tarım sayesinde tarih öncesi devirlerde ilk köy ve şehirler kurulmuştur. Tarihi devirlerde Anadolu'da tarım ve tarım ürünleri Anadolu'nun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını şekillendirilmiştir.

Anahtar Kelime: Neolitik Çağ, Tarım, Sulama Sistemleri, Höyük, Eski Anadolu, Tarım Aletleri

ABSTRACT

AGRICULTURE IN ANCIENT ANATOLIA (FROM THE NEOLITHIC PERIOD TO THE URARTIANS)

Muhammed Burak YILDIRIM

Advisor: Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL

2023, 92 pages

Agricultural products have been one of the most fundamental needs of humanity since its existence. Throughout human history, people who have had a close relationship with the land have undergone significant transformations such as food production, the transition to settled life, and the rise of civilizations through agricultural activities. Therefore, understanding the origins of agriculture and its development throughout history is important for comprehending the evolution of humanity on Earth.

In this context, agricultural activities in ancient Anatolia, particularly in the Neolithic Period settlements such as Çayönü, Can Hasan III, Çatal Höyük, Aşıklı, Erbaba, Cafer Höyük, Hallan Çemi, Nevali Çori, Yumuktepe, İkizhöyük, Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Excavation, and Hoca Çeşme mound, have been examined. Subsequently, agricultural activities in Chalcolithic Period settlements such as Hacılar II, Kuruçay, Can Hasan I, Arslantepe, and Değirmentepe mounds have been studied.

In historical eras, during the period of Assyrian Trade Colonies, as well as the reigns of the Hittites and Urartians in Anatolia, topics such as agricultural tools, agricultural products, farming techniques, and agriculture-based economic systems have been extensively addressed. Simultaneously, societal structures related to agriculture, cultural practices, and the social, economic, and cultural impacts of agricultural production on society have been examined.

In ancient Anatolia, agriculture enabled the establishment of the first villages and cities during prehistoric times. Throughout historical periods, agriculture and agricultural products have shaped Anatolia's economic, social, and cultural structure.

Keywords: Neolithic Age, Agriculture, Irrigation Systems, Mound, Ancient Anatolia, Agricultural Tools

ÖNSÖZ

Tarım, insanlık tarihinde önemli bir kilometre taşıdır. Binlerce yıl boyunca insanlar toprakla etkileşim içinde olmuş ve tarım faaliyetleri sayesinde besin üretimi, yerleşik yaşama geçiş ve medeniyetlerin yükselişi gibi büyük değişimlere tanıklık etmiştir. Tarımsal ürünler, insanoğlunun varoluşundan bu yana en temel ihtiyaçlarından biri olmuştur.

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olan “Eski Anadolu’da Tarım (Neolitik Çağdan Urartulara Kadar)” adlı bu çalışmanın amacı Eski Anadolu’da tarımın temel unsurlarını ve tarımsal faaliyetlerin toplum üzerindeki etkilerini daha derinlemesine incelemektir.

Eski Anadolu’da tarımın temel unsurlarını ve tarımsal faaliyetlerin toplum üzerindeki etkilerini daha derinlemesine incelemektir. Bu bağlamda Anadolu’da tarımın ilk izlerinin görüldüğü yerler, tarım araçları, tarım ürünleri, tarım teknikleri ve tarıma dayalı ekonomik sistemler gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Araştırmanın temel veri kaynakları arkeolojik kazılar, yazılı kaynaklar ve etnografik araştırmalar olmuştur. Elde edilen veriler, nitel ve nicel analiz yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu analizler, arkeolojik kalıntılar, yazılı kaynaklar ve etnografik araştırmaların sağladığı verilere dayanmaktadır. Analiz sonuçları, Eski Anadolu'daki tarımın evrimini, toplum üzerindeki etkilerini ve dönemdeki sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Yüksek Lisans eğitimim boyunca, benden bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen, çalışmalarımın tamamlanabilmesi için her türlü şartı sağlayan ve bana her zaman her türlü desteği sunan çok değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İnan YÜKSEL’e teşekkürlerimi sunarım.

Eğitimim tüm süreçlerinde her türlü destekleriyle beni hiç yalnız bırakmayan aileme teşekkür ederim.

Muhammed Burak YILDIRIM

AĞRI-2023

İçindekiler

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Kavramsal Çerçeve	2
1.2. Materyal ve Yöntem.....	4

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİH ÖNCESİ DEVİRLER	5
2.1. Neolitik Çağ'da Anadolu'da Tarım	5
2.1.1. Çayönü Höyüğü	6
2.1.2. Can Hasan III Höyüğü	8
2.1.3. Hacılar Höyüğü	9
2.1.4. Çatal Höyük	10
2.1.5. Aşıklı Höyük	12
2.1.6. Erbaba Höyük.....	14
2.1.7. Cafer Höyük	15
2.1.8. Hallan Çemi	16
2.1.9. Nevali Çori	17
2.1.10. Yumuktepe Höyüğü	18
2.1.11. Hoca Çeşme Höyüğü.....	19
2.1.12. Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Kazısı	19
2.1.13. İkizhöyük	20

2.2. Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da Tarım	20
2.2.1. Hacılar II	21
2.2.2. Kuruçay Höyüğü	22
2.2.3. Can Hasan I Höyüğü	23
2.2.4. Arslantepe Höyüğü.....	24
2.2.5. Değirmentepe Höyüğü	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARİHİ DEVİRLER	33
3.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Tarım.....	33
3.1.1. Tahıllardan elde edilen besin maddeleri ve içecekler	41
3.1.2. Bulgur.....	41
3.1.3. Bira ve Çeşitleri.....	42
3.1.4. Badııcılık ve meyve yetiştiriciliğı	43
3.1.5. İncir	44
3.1.6. Nar.....	44
3.1.7. Kültepe Tabletlerinde Soğan.....	44
3.1.8. Tarımda Sulama Sistemleri	45
3.1.9. Kültepe Tabletlerinde Adı Geçen Tarım Aletleri.....	45
3.2. Hititler'de Tarım	46
3.3. Urartular'da Tarım	53
3.3.1. Şamram Sulama Tesisleri.....	58
3.3.2. Minua Kanalı.....	58
3.3.3. Ferhat Sulama Kanalı.....	59
3.3.4. Barajlar	59
3.3.5. Süphan Barajı	59
3.3.6. Arpayatağı Göleti	59

3.3.7. Arç Barajı	59
3.3.8. Kırmızı Düzlük Barajı.....	60
3.3.9. Reşan Göleti	60
3.3.10. Sünnet Nebi Barajı	60
3.3.11. Gövelek Barajı	60
3.3.12. Rusa Barajı	60
3.3.13. Memedik Göleti	61
SONUÇ	62
KAYNAKÇA.....	65
EKLER.....	72

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
cm	: santimetre
Çev.	: Çeviren
E.T.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editör
Is	: Issu
Km	: Kilometre
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
m.	: metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Millattan Sonra
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
Tay Project	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
v.d	: Ve Diğerleri
vol	:Volume

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Tarım, insanlık tarihinde önemli bir kilometre taşıdır. Binlerce yıl boyunca insanlar toprakla etkileşim içinde olmuş ve tarım faaliyetleri sayesinde besin üretimi, yerleşik yaşama geçiş ve medeniyetlerin yükselişi gibi büyük değişimlere tanıklık etmiştir. Tarım, insanoğlunun varoluşundan bu yana en temel ihtiyaçlarından biri olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca toprakla yakın ilişki içinde olan insanlar, tarım faaliyetleri sayesinde yiyecek üretimi, yerleşik yaşama geçiş ve medeniyetlerin yükselişi gibi büyük dönüşümler yaşamıştır. Bu nedenle, tarımın kökenlerini ve tarih boyunca nasıl geliştiğini anlamak, insanoğlunun yeryüzündeki gelişimini anlamak açısından önemlidir.

Bu çalışma, özellikle Eski Anadolu'da tarımın tarihsel gelişimini araştırmayı hedeflemektedir. Anadolu, tarımın erken evrelerinden itibaren birçok medeniyetin doğduğu ve geliştiği önemli bir coğrafya üzerinde yer almaktadır. Bu topraklarda gerçekleşen tarım faaliyetleri, yerleşik yaşama geçişin ve kültürel dönüşümün izlerini sürmek için zengin bir araştırma alanı sunmaktadır. Çalışmanın amacı, Eski Anadolu'da tarımın temel unsurlarını ve tarımsal faaliyetlerin toplum üzerindeki etkilerini daha derinlemesine incelemektir. Bu bağlamda Anadolu'da tarımın ilk izlerinin görüldüğü yerler, tarım araçları, tarım ürünleri, tarım teknikleri ve tarıma dayalı ekonomik sistemler gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Aynı zamanda, tarımla ilişkili toplumsal yapılar, kültürel pratikler ve tarımsal üretimin toplum üzerindeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri de incelenecektir.

Bu çalışmada, Anadolu'da tarımın tarih boyunca nasıl geliştiğini ve evrildiğini anlamak için, Arkeolojik buluntular, antik yazılı kaynaklar, etnografik veriler ve diğer ilgili kaynaklar incelenecektir. Bu kaynakların analizi, tarımın geçmişine ışık tutmanın yanı sıra günümüz tarım uygulamalarının anlaşılmasını da sağlayacaktır.

Eski Anadolu'da tarımın tarihsel, sosyal, ekonomik ve kültürel bağlamını incelemek, tarımın evrimini ve insanlık tarihindeki önemini anlamak için önemli bir aşamadır. Bu çalışma, Eski Anadolu'da tarımın kökenlerini, gelişimini ve toplum üzerindeki

etkilerini daha kapsamlı bir şekilde ele alarak önemli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anadolu'da tarımın geçmişi hakkında mevcut bilgilere dayanarak tarımın evrimini ve değişimini analiz etmek bu tezin ana hedeflerinden biridir. Eski dönemlerde tarımsal üretimin artmasıyla birlikte neolitik devrimin, zanaatların gelişimi ve ticaretin ortaya çıkışı gibi önemli dönüm noktalarının incelenmesi de amaçlanmaktadır. Eski Anadolu'da tarımın tarihsel, sosyal, ekonomik ve kültürel bağlamı incelenerek, Anadolu'da tarımın nasıl ortaya çıktığı, nasıl geliştiği ve toplum üzerinde nasıl etkiler yarattığını ortaya çıkararak, tarımın evrimini ve insanlık tarihindeki yerinin anlaşılması sağlanacaktır. Bu bağlamda bu tezin ortaya koyacağı sonuçlar geçmişini anlamakla kalmayacak, aynı zamanda günümüz tarım uygulamalarının da anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Eski Anadolu, tarih öncesi ve antik dönemlerde günümüz Türkiye topraklarında yer alan zengin bir bölgedir. Bu dönemlerde tarım, toplumların temel geçim kaynağı ve kültürel gelişimin önemli bir bileşeni olmuştur. Eski Anadolu'da tarım üzerine yapılan araştırmalar, geçmişin toplumlarına ve ekonomisine dair birçok ipucu sunmaktadır. Bu tezde, eski Anadolu'da tarımın kavramsal çerçevesi ve kuramsal temelleri incelenecek, tarımın toplum üzerindeki etkileri ve tarımsal faaliyetlerin evrimi üzerine derinlemesine bir analiz sunulacaktır.

Tarımın Tanımı ve Önemi: Tarım, bitki yetiştirme, hayvan yetiştirme ve gıda üretimi gibi faaliyetlerin birleşimi olarak tanımlanır. Eski Anadolu'da tarım, toplumların hayatta kalması, beslenmesi ve ekonomik faaliyetlerinin temeli olmuştur. Tarım, aynı zamanda toplumsal organizasyonun ve kültürel gelişimin bir unsuru olmuştur.

Eski Anadolu: Eski Anadolu, Neolitik dönemden itibaren çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Hatti, Hitit, Lidya, Frigya ve Urartu gibi önemli uygarlıklar, eski Anadolu topraklarında tarımı geliştirmiş ve tarımsal faaliyetlerin çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Bu uygarlıkların tarıma verdiği önem, eski Anadolu'da tarımın evrimini etkilemiştir.

Tarım Toplumu: Eski Anadolu'da tarıma dayalı bir toplum yapısı mevcuttu. Tarım, toplumun ekonomik, sosyal ve politik hayatının temelini oluşturuyordu. Tarım toplumları, arazinin tarıma uygunluğuna bağlı olarak yerleşim yerlerini seçer ve tarımsal faaliyetlerin organizasyonunu gerçekleştirirdi. Tarıma dayalı toplumlar, tarımsal üretimin artmasıyla birlikte nüfusun artışı da tetiklemiştir.

Tarım Devrimi: Tarım devrimi, insanların avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik tarım toplumlarına geçiş yaptığı bir dönemi ifade eder. Bu dönemde bitki yetiştirme ve hayvan yetiştirme teknikleri gelişmiş, insanların yerleşik yaşama geçmelerine olanak sağlamıştır. Eski Anadolu'da da tarım devrimi yaşanmış ve tarımsal üretimde önemli bir artış gerçekleşmiştir.

Tarımsal Teknikler: Eski Anadolu'da tarımın evrimi, tarımsal tekniklerin gelişimiyle yakından ilişkilidir. Tarım toplumları, sulama, toprak işleme, bitki seçimi, hasat ve depolama gibi çeşitli tarımsal teknikleri kullanmıştır. Bu teknikler, tarımsal üretimde verimliliği artırmış ve tarıma dayalı ekonomik sistemleri desteklemiştir.

Bitki ve Hayvan Yetiştirme: Eski Anadolu'da tarımın temel unsurları bitki yetiştirme ve hayvan yetiştirme idi. Bitki yetiştirme, tahıl, sebze ve meyve üretimini içerirken, hayvan yetiştirme, sığır, koyun, keçi ve domuz gibi hayvanların beslenmesini sağlamıştır. Bu unsurlar, tarımın çeşitliliğini ve tarımsal üretimin niteliğini etkilemiştir.

Ticaret ve Ekonomi: Eski Anadolu'da tarım, ticaret ve ekonomik ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Tarım ürünleri, diğer bölgelerle yapılan ticarete önemli bir rol oynamıştır. Tarım toplumları, tarımsal üretim fazlalarını takas ve ticaret yoluyla değerlendirmişlerdir. Bu, ekonomik büyümeyi teşvik etmiş ve kültürel etkileşimi sağlamıştır.

Eski Anadolu'da tarım, toplumların temel yaşam kaynağı ve ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuştur. Tarım devrimi, tarımsal tekniklerin gelişimi, bitki ve hayvan yetiştirme, ticaret ve ekonomik ilişkiler gibi faktörler, tarımsal faaliyetlerin evrimini etkilemiştir. Bu tez, eski Anadolu'da tarımın kavramsal çerçevesini ve kuramsal temellerini açıklamış, tarımın toplum üzerindeki etkilerini ve tarımsal faaliyetlerin evrimini derinlemesine analiz etmiştir.

1.2. Materyal ve Yöntem

Eski Anadolu döneminde tarımın gelişimi ve tarımsal faaliyetlerin toplum üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada tarımın Eskiçağdaki sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler üzerindeki rolünü anlamak için çeşitli materyal ve yöntemler kullanıldı.

Araştırmanın temel veri kaynakları arkeolojik kazılar, yazılı kaynaklar ve etnografik araştırmalar oldu. Arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntılar, tarım ürünleri, tarım araçları ve tarım teknikleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu kazılar, Eski Anadolu dönemi tarımına dair somut kanıtlar sunmaktadır.

Yazılı kaynaklar da Eski Anadolu dönemi tarımıyla ilgili önemli bir bilgi kaynağıdır. Antik döneme ait metinler, mektuplar, hukuki belgeler ve ticaret kayıtları gibi kaynaklar, tarımsal uygulamalar, üretim teknikleri ve tarım ürünlerinin ticareti hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu yazılı kaynaklar, dönemin tarım pratiği hakkında derinlemesine bir anlayış sunmaktadır.

Etnografik araştırmalar, günümüzde tarım faaliyetlerini sürdüren kırsal toplulukları incelemek için yapılmıştır. Bu araştırmalar, geçmişteki tarım teknikleri ve uygulamaları hakkında ipuçları verebilir. Gözlemler, mülakatlar ve yerel topluluklarla yapılan etkileşimler aracılığıyla elde edilen veriler, Eski Anadolu dönemi tarımının sosyal ve kültürel boyutlarını anlamak için kullanılmıştır.

Yazılı kaynaklardaki metinler, içerik analizi yöntemiyle tarımla ilgili bilgilerin ortaya çıkarılmasında kullanılmıştır. Metinlerde yer alan tarımsal uygulamalar, üretim teknikleri ve ticaret faaliyetleri gibi konular incelenmiştir.

Elde edilen veriler, nitel ve nicel analiz yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu analizler, arkeolojik kalıntılar, yazılı kaynaklar ve etnografik araştırmaların sağladığı verilere dayanmaktadır. Analiz sonuçları, Eski Anadolu'daki tarımın evrimini, toplum üzerindeki etkilerini ve dönemdeki sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİH ÖNCESİ DEVİRLER

2.1. Neolitik Çağ'da Anadolu'da Tarım

Neolitik Çağ insanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarındandır. Yaklaşık olarak MÖ 10000'li yıllarda Anadolu'da başlayan Neolitik Çağ yine yaklaşık olarak MÖ 5000 yılına kadar devam etmiştir. Neolitik Dönemde devrim niteliğinde olan keşifler üretim yapan ilk köy topluluklarının doğmasına neden olmuştur (Özdoğan, 2011, s. 56).

Kelime anlamı olarak Yeni Taş Çağı anlamına gelen Neolitik, Cilalı Taş Devri olarak da bilinir ve bu dönem çanak çömleksiz ve çanak çömlekli olarak ikiye ayrılmaktadır. Çanak çömleksiz Neolitik çağ MÖ 7. binyıla kadar neredeyse 4 binyıl boyunca devam eden ve insanoğlunun yaşam koşullarını büyük ölçüde etkileyen buluşlara sahne olan zaman dilimidir. Neolitik Çağ insanlığın kaderini değiştiren keşiflerden biri olan ateşin insanoğlu tarafından etkili ve yaygın bir şekilde kullanıldığı dönemdir. Neolitik Çağdan önceki dönemlerde güneşte kurutularak yapılan seramik ürünler ateş kontrol altına alındıktan sonra pişirme tekniği ile üretilmiştir. Tarımın bu dönemde yapılmaya başlamasıyla tüketici toplum modelinden üretici toplum olma yönünde ilk adım atılmıştır. Neolitik Çağ insanları tarlalarına ektikleri ekinleri yabani hayvan ve dış düşmanlara karşı korumak amacıyla tarlalarının kenarına küçük kulübeler kurmuşlardır. Bu dönemde ardı sıra gelişen keşif ve icatlar insanoğlunun kaderini değiştirmiştir (Özdoğan, 2007, s. 10).

İlk insanlardan Neolitik Çağa kadar yüzbinlerce yılı kapsayan dönemde teknolojik gelişmeler, keşif ve icatlar çok yavaş bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Fakat Neolitik Çağ bu tür değişimlerin hızlı olduğu bir dönemdir. MÖ 10. binyıldan başlayarak MÖ 7. Binyıla kadar Doğu Anadolu'nun güneyi ile Güney Doğu Anadolu'da yoğun bir şekilde görülen Neolitik Çağın bu ilk dönemi çanak çömleksiz Neolitik Çağ olarak adlandırılmaktadır. Bu çağda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'dan Filistin'e kadar uzanan bölgede insanların birbirinden haberdar oldukları ve iletişim içerisinde oldukları bilinmektedir (Memiş, 2020, s. 10-11).

Çanak çömleksiz Neolitik Çağ'ın ilk safhalarında nüfusun arttığı ve yerleşim yerlerinin sayısının da giderek arttığı görülmektedir. Bu ilk safhada insanlar yuvarlak planlı birbirine yakın ya da bitişik şekilde kulübeler inşa etmişlerdir. İnşa etikleri bu kulübelerin üst kısımlarını dal ve kamış gibi malzemelerle örttükten sonra çamurla sıvanarak duvar ve çatının bir bütün olduğu tek odalı yapılardır (Özdoğan, 2011, s. 57).

2.1.1. Çayönü Höyüğü

Neolitik dönemde Anadolu'da tarımın yapıldığı ilk yerleşim yerlerinden biri Çayönü Höyüğü'dür. Bu höyük, Diyarbakır'ın 60 km kuzeyinde, Türkiye'nin güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin bir kolu üzerinde kurulmuştur (Gates, 2011, s. 19). 1963 yılında Diyarbakır, Şanlıurfa il sınırları dahilinde İstanbul ve Chicago üniversiteleri, Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmasıyla dünyaya tanıtılmıştır. 1964 yılında başlayan kazı çalışmaları Anadolu'da diğer tarih öncesi yerleşim yerlerinde ki kazı sürelerine kıyasla çok uzun bir süre çalışılmıştır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ki siyasi olaylar nedeniyle, Anadolu'nun tarih öncesi çalışmaları açısından önemli olan bu yerdeki kazının 1992 yılında durdurulmasına karar verilmiştir. Höyüğün kazı başkanlığının uzun bir süre R.J. Braidwood ve Halet Çambel yürütmüştür, 1986 yılından itibaren bu görevi Mehmet Özdoğan devralmış, 1991 yılına kadar devam ettirmiştir. 1978-1988 yılları arasında Almanya- Karlsruhe Mimarlık Enstitüsü ve 1989-1991 yıllarında İtalya-Roma Üniversitesi'nin işbirliği ile devam ettirilmiştir. Belli bir süre çalışmalara ara verildikten sonra bu yerleşim yerinde kazılar A. Erim Özdoğan başkanlığında 2015 yılında tekrar başlanmıştır. ([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=webs](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=webs)). MÖ 10.200 ile 8000 yılları arasına tarihlendirilir (Sevin, 2019, s. 23). Çayönü Höyüğünde yapılan çalışmalarda ilk defa siyez (Einkorn)¹ buğdayının burada yetiştirildiği kesin olarak belirlenmiştir (Zohary, Hopf, & Weiss, 2012, s. 36).

¹ Siyez Buğdayı; Einkorn buğdayı olarak da bilinen Triticum monococcum türünden bir buğday çeşididir. Bu tür, dünyanın en eski bilinen buğday türlerinden biridir ve tarih öncesi dönemlerde insanlar tarafından yetiştirilmiştir. Detaylı bilgi için bakınız. Maria Zaharieva, Philippe Monneveux, "Cultivated einkorn wheat (Triticum monococcum L. subsp. monococcum): the long life of a founder crop of agriculture", Genetic Resources and Crop Evolution, volume 61, 2014, 677-706,

Çayönü Höyüğü günümüzden 10.000 yıl öncesi Neolitik Dönemin bütün özelliklerini kesintisiz bulunduran höyüklerinden biridir. Buğday ve mercimekgiller başta olmak üzere tarımı yapılan bitkilerin ilk evrelerinden beri üretildiği ve bunların yanında kabuklu yemişlerin ve bitkilerin tüketildiği bilinmektedir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 105-111).

Neolitik Döneme ait olan yapılar yuvarlak planlı, taş temelli ve kerpiç duvarlı karmaşık yapıdaki basit kulübelerdir. Çayönü yerleşimi 6 evreye ayrılmaktadır ve her evrede süreli bir şekilde gelişim göstermektedir. Her evre kendisine özgü bir yapı tipine sahiptir. Bu evrelerin en eskisi çağdaşı olan Hallan Çemi’de olduğu gibi yuvarlak planlı yapılar evresidir. Bu evrede yapılar bir çukur açılarak bu çukurun kamış ve daldan çamur sıvalı duvarlarla örtülmesiyle tekniğiyle yapılmıştır. Bu evrede yapıların temelleri bulunmamaktadır. Çok nadir taş temelli yapılar da vardır. Bu evre M.Ö. 10.200- 9200 yılları arasına tarihlenmektedir.

Yuvarlak yapılar evresinin üstünde ızgara planlı yapılar yer almaktadır. Bu evrede yapılar 11 x 6.5 metre büyüklüğünde dikdörtgen planlıdır. Yapılar ahşap direklerle desteklenen çit ve çamur tekniğiyle yapılmış bir duvar sistemine sahiptir. Tabanlar ise altta bulunan taş ızgaraların üstüne dallar koyulup çamur sıvanarak yapılmıştır (Sevin, 2019, s. 20-21). Toprak zeminden vazgeçilerek, zeminden yüksek yeni bir taban türüne geçilmiştir. Bu sayede nemin zararlı etkilerinden korunmak amacıyla mimari bir adım atılmıştır. Bu evre MÖ 9200-9100 yılları arasına tarihlenmektedir.

Izgara planlı yapılar evresinin üstünde ise anıtsal nitelikli yapılarla karakterize olmuş iki evre bulunmaktadır. Bu evrelerin birinde 12 x 10 metre büyüklüğünde geniş avluya sahip olan bir yapının toplamda üç küçük odası içinde 295 insan iskeleti bulunmuştur. Bu iskeletlerin ölü kültürle alakalı olduğu düşünülmektedir.

Anıtsal yapılar evresinin üstünde bir birinden bağımsız oluşan hücre planlı yapılar evresi bulunmaktadır. Taş temel üzerine kerpiç duvar ile inşa edilmiş bu yapılar ilk kez bu dönemde inşa edilmiştir. Yerleşim yerinin doğu kısmında ilk evrelerden beri var olduğu düşünülen meydan yeniden düzenlenmiştir. Boyu 50 metreyi bulan bu meydan dünyanın ilk kent meydanı olarak tanımlanabilmektedir. Bu meydanın

çevresinde özel önemi olduğu düşünülen büyük yapılar vardır. Bu yapıların en büyüğü 11 x 10 metre büyüklüğünde ve *terazzo* olarak bilinen bir tabanı mevcuttu. İyi bir teknik, bilginin becerinin neticesi olan bu tabanın yapımında söndürülmüş kireç kullanılmıştır ve beton kadar serttir. Ölü kültü yapısı olarak düşünülen yapı ile bu anıtsal bina kültürel-törenselle bir amaçla kullanılmıştır. Meydandan batı yönüne doğru gidildikçe evler küçülmekte ve gelir düzeyi daha düşük insanların yaşadığı bölgeye varılmaktadır. Bu durumdan hareketle bu yerleşim yerinin daha önceden sosyal bir ayrıma göre düzenlendiği görülmektedir. Bu durum Neolitik Çağda karşılaşılması beklenen bir durum değildir. Hücre planlı yapılar evresi MÖ 8600-8300 yıllarına tarihlenmektedir.

Hücre planlı yapılar evresinde son evre olan 6. evre gelmektedir bu geni odalı yapılardan oluşmaktadır. Bu evrede meydanın törenselle kullanımdan vazgeçilmiş günlük kullanım alanı olarak bırakılmıştır. Bu evre MÖ 8000-7500 yıllarına tarihlenmektedir (Sevin, 2019, s. 23-24).

Çayönü bitki kalıntıları üzerine yapılan araştırmalarda buğday, mercimek, bezelye ve burçak bitkisinin tarımı yapıldığı bilinmektedir. Doğadan elde edilen yabani arpa, badem, fıstık ve yabani keten tohumlarının da höyükte bulunduğu ve kullanıldığı yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular arasındadır. Bu bitkileri Çayönü halkı doğadan toplamaktadır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 113).

2.1.2. Can Hasan III Höyüğü

Neolitik dönemde Anadolu'da tarım yapılan bir diğer yerleşim alanı ise Can Hasan III Höyüğü'dür. Bu höyük Karaman ilinin 15 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. MÖ 7500'lü yıllara ait olduğu düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Can Hasan III Höyüğü halkının çeşitli bitkiler yetiştirdiği öğrenilmiştir (Sevin, 2019, s. 43-44). 1969 ve 1970 yıllarında D. French yönetiminde İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından kazılmıştır ([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=547&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=547&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Can Hasan III yerleşim yerinde Neolitik döneme ait 7 yapı katı bulunmaktadır. Taş temelsiz ve çamur duvar olarak yapılan evler genellikle iki odalıdır, duvar ve tabanlar kil sıvalı olup kırmızı renge boyalıdır. Avlular etrafında bitişik olarak gruplandırılmışlardır. Bu evlerin bazılarında büyük duvar boyunca uzanan sekiler ile ocaklar ve duvar içinde gömülü olarak yapılmış fırınlar bulunmaktadır (Sevin, 2019, s. 39).

Can Hasan III höyüğünde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bu höyükte hem höyük halkının tarımını yaptığı einkor buğdayı kalıntıları hem de yabancı einkorn buğdayı kalıntıları bulunmuştur. Can Hasan III höyüğü halkı sadece siyez buğdayı tarımı yapmıyordu bunun yanında emmer² buğdayı, çavdar, mercimek ve burçak tarımı yapıyorlardı (Zohary, Hopf, & Weiss, 2012, s. 171).

2.1.3. Hacılar Höyüğü

Neolitik dönemde Anadolu'da tarım yapılan yerleşim alanlarından biri de Hacılar Höyüğüdür. Bu höyük Burdur ilinin 27 km güneybatısında bulunan hacılar köyünün yakınında bulunur. Hacılar höyüğü MÖ 6750 yılına tarihlendirilmektedir. Höyük halkı tarım topluluğu olarak bilinir. Bu höyük ilk defa James Mellaart tarafından bulunmuştur. Yapılan kazı çalışmalarında bu höyükte değirmen taşları ve tarımın yapıldığına dair buna benzer çeşitli kanıtlar bulunmuştur (Umurtak, 2021, s. 110).

Hacılar yerleşim yerinde Neolitik Döneme ait 4 yapı katı vardır. Bu yapı katlarının sonuncusunda çağdaşı olan Çatalhöyük'te bulunan evlerden daha büyük evler bulunmuştur. Bu yapıların bir kısmı 10.50 x 6 metre büyüklüğünde dikdörtgen yapılı taş temel üzerine inşa edilmiş 1 m. kalınlığında kerpiç duvarla inşa edilmiştir. Evler arasında geçiş uzun duvarlar arasında açılan kapılarla sağlanmıştır. Fırın bu kapıların karşısında bulunan arka duvarda bulunur. Bu evlerin içindeki bölmeler çit

² Emmer Buğdayı; *riticum dicoccum* olarak da bilinen eski bir buğday çeşididir. Bu buğday türü, tahıllar arasında en eski ve en orijinal olanlardan biridir. Emmer buğdayı, M.Ö. 10.000 yıllarında Neolitik dönemde tarımın başlamasıyla beraber yetiştirilmeye başlanmıştır. Detaylı bilgi için bakınız. Suliman Zommita, Ashraf Soliman, Nusret Zencirci, "History And Evaluation Of Emmer Wheat", International Journal For Research In Agricultural And Food Science, Volume 8, 2022, 1-7.

teknikleriyle ince duvarlarla ayrılmıştır. Ocak, öğütme taşları ve çamurdan tahıl ambarının bulunduğu mutfak evin dışında yer almaktadır. (Sevin, 2019, s. 60-61).

Yapılan kazılarda ummadık bir şekilde meydana gelen bir felaketten ötürü orada üzerinde buğday kırıkları olan bir taş değirmenine rastlanmıştır bu buluntu sayesinde tarım yapmakla kalmayıp tarım aletleri geliştirdiklerini öğrenmekteyiz (Mellaart, 1961, s. 45).

Hacılar höyüğünde yapılan kazılar sonucunda tarımı yapılan buğday, einkorn buğdayı ve emmer buğdayı bitkilerinin kalıntıları bulunmuştur (Zohary, Hopf, & Weiss, 2012, s. 171).

2.1.4. Çatal Höyük

Neolitik dönemde Anadolu’da tarım yapılan bir diğer höyük ise yaklaşık bine yakın hanenin bulunduğu ve nüfusun 5-6 bin olduğu tahmin edilen, MÖ 7000-6500 yılları arasında tarihlenen Çatalhöyük’tür (Sevin, 2019, s.49). Çatalhöyük Konya ilinin 52 km güneydoğusunda, Çumra İlçesinde ve Küçük köyün 1.5 km güneyinde Çarşamba çayının bir kolu üzerine kurulmuştur (Mellaart, 1962, s. 49).

1958 yılında J. Mellaart’ın yürüttüğü Konya Ovası yüzey araştırması yapılırken tespit edilmiştir. İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından Mellaart başkanlığında 1961-1965 yıllarında kazılmıştır. 1993 yılında yapılan kazılar ise I. Hodder başkanlığında ABD, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan araştırmacılarından bir araya getirilmiş uluslararası bir ekip tarafından 2017 yılına kadar kazı çalışmaları devam etmiştir. 2018 yılından sonra bu yerleşim yerinde yapılan kazı çalışmaları Konya Müze Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır. ([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=629&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=629&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Çatal Höyük yerleşim yerinde evler tek katlı ve düz damlı, taş temelsiz, bazen ahşap dikme ve kerpiç duvarlarla birbirine bitişik olarak inşa edilmiştir. Evlerin dışa bakan tarafları olmaksızın bir birlerine bitişik bir şekilde inşa edilerek bir tür savunma sistemi oluşturmuşlardır. Mahalleler oluşturulacak şekilde gruplanmış bu evlerin arsında sokak yoktur. Bu grup evlerin ortasında büyük avlular yapılmıştır. İçlerinde

bulunan eşyalardan hareketle bazıları küçük tapınak veya kültürel mekan olarak tanımlanan bu yapıların iç düzenleri aynıdır. Evlerin içleri odalara ayrılmamıştır ve her biri 25 m² büyüklüğünde dikdörtgen şeklinde ana bir oda ve birkaç tane dar depodan oluşmaktadır.

Kapıları olmayan bu evlerin damında bir açıklıktan merdivenle girilebilmektedir. Ana oda ve depolar arasında geçiş ise zeminden yüksekte açılmış mağara kovuklarına benzeyen giriş delikleri bulunmaktadır. Odaların içinde ocak ve fırınlardan başka duvarlarda kerpiçten şekiller vardır. Oturmak ve yatmak için kullanılan bu şekillerin altına ise ölen aile bireyler gömülmektedir. Duvar ve tabanlar bazen kırmızı bazen beyaz kille sıvanmış bu yapılarda ahşap kısımları kırmızı aşı boyası sürülerek yapıların içi renklendirilmeye çalışılmıştır.

Tapınak olarak belirlenen kültürel yapıların sayısı 50 civarındadır. Bu kültürel alanların bazıları büyük ve özenli bir şekilde yapılmış ve bu dinsel yapıların duvarlarına çok renkli resimler ve kabartmalar yapılmıştır. Avcılık dönemlerinde ortaya çıkan mağara resimlerinin devamı olarak kabul edilen bu duvar resimleri ve kabartmaları renklendirmek için sarı, kırmızı, yeşil, beyaz ve siyah boyalar kullanılmıştır. Duvarlarda bulunan resimlerde geometrik desenli kilimlere benzeyen bezekler, kafası kopuk insan cesetlerine saldıran akbabalar, dans eden avcılar, ellerini havaya kaldırmış insanlar, ve portre özelliği taşıyan insan yüzlerine yer verilmiştir (Sevin, 2019, s. 44-46).

Çatal höyükte yapılan kazılarda bulunan ocak, dibek ve fırın açıkça tarımın yapıldığını gösterir (Mellaart, 1962, s. 56). Yapılan iskelet analizlerinde balık ve biftek gibi hayvansal gıdaların yansısı arpa ve buğday gibi bitkilerle de beslendikleri bilinmektedir (<https://www.catalhoyuk.com/> Erişim: 06.03.2023).

Çatal höyükte bulunan hayvan kemiklerinin %90'ı yaban koyunu, domuz ve kızıl geyiğe aittir höyükte bulunan kemiklerin %10'u ise yaban öküzü, yaban keçisi, kurt, tilki ve kaplumbağaya aittir. Konya ovasında bulunan büyük türlerin aksine küçük bir domuz ırkı evcilleştirmeye uygundur. Yapılan kazılarda höyüğün en alt katmanın dahi evcil koyun ve keçi kalıntıları bulunmuştur. Domuzlar ve yaban öküzleri evcilleştirilmemiştir. Ancak köpeğin evcilleştirildiğine dair kanıtlar

bulunmuştur. Höyük halkı balık ve kuş avcılığı yapsa da balık ve kuş onlar için diğer hayvanlar kadar değerli değildir (Mellaart, 1967, s.223).

Hacılar höyüğünün 5 katmanında da bulunan basit tarım ürünlerine kıyasla Çatal höyükte çok büyük ilerleme olmuştur. Çatal höyük 6. katmanda buluntulardan hareketle en az 14 tane gıda bitkisi yetiştirildiği bilinmektedir. Birçok tür tanımlanmasa da tanımlananlar türler ekonomik açıdan büyük öneme sahiptir. Tanımlanan ekinler 6. ve 7. katmandan itibaren çok miktarda emmer buğdayı, einorn buğdayı, arpa ve bezelyedir. Ekmek buğdayı ilk kez Çatal höyük 6. katmanda bulunmuştur. Tarla bezelyesi, mor bezelye ve mercimekten daha yaygındır. Bu ekinlerin yanı sıra Güney Toros dağlarından getirildiği tahmin edilen meyve tohumları arasında badem, meşe palamudu, antep fıstığı, elma, ardıç ve yabanmersini vardır. En alt katmanlar da bile bulunan yaban mersininin şarap yapımında kullanıldığı düşünülmektedir (Mellaart, 1967, s.223) .

2.1.5. Aşıklı Höyük

Neolitik dönemde Anadolu'da tarım yapılan höyüklerden bir diğeri ise Aşıklı Höyüktür. Aksaray ilinin 25 km güneydoğusundadır. Melendiz çayının oluşturduğu dar alüvyon vadidedir (Esin, Bıçakçı, Özbaşaran, Atlı, Berker, Yağmur, & Atlı, 1991, s. 124). 1963 yılında Edmund Gordon tarafından Aşıklı Höyük tespit edilmiştir. Ian Todd 1964 yılında kapsamlı yüzey araştırmasını yapmıştır. 1989 yılında, İstanbul Üniversitesi, Prehistorya Anabilim Dalı'ndan Ufuk Esin bu yerleşim yerinin, Melendiz Akarsuyu üzerine kurulan Mamasun baraj gölünün suları ile tahrip olacağından kurtarma çalışmalarına başlamıştır. Bu kurtarma çalışmaları 2000 yılına kadar Ufuk Esin başkanlığında devam ettirilmiştir. Bu yerleşim yerinde 2001-2003 yılları arasında ise Nur Balkan-Atlı başkanlığında bir ekiple derinlik sondajında höyüğün erken katmanlarının tespiti için çalışmalar yapılmıştır. Mihriban Özbaşaran başkanlığında 2006 yılında yeni dönem çalışmaları başlamıştır. ([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=259&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=259&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Aşıklı höyükte ortaya çıkarılan mimari, MÖ 9-8. binyılda kerpiç yapıların yapım teknikleri ve yapı gelenekleri hakkında bilgi vermektedir. Güneybatı Asya'da,

Doğu Akdeniz kıyıları, Irak, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, ve Zagroslar'da Orta Anadolu'da bilinen pek çok örnekle kıyaslandığında Neolitik Döneme ait yerleşmelerde görülen mimariyle benzerlikler ve farklılıklar görünen Aşıklı Höyük, taş yapı geleneğinin hâkim olduğu bölgede gelişmiş kerpiç işçiliğiyle farklı bir örnek oluşturmaktadır.

Aşıklı Höyük, yerleşim düzeni olarak Orta Anadolu Neolitik Dönem yerleşim düzeninin en eski örneklerinden biridir. Yapılar yan yana ve birbirlerine oldukça yakın bir şekilde yapılmıştır. Aralarında dar boşlukların bırakıldığı yapı grupları sokaklar ile birbirlerinden ayrılır. Bu sokaklar haricinde kalan açık alanlar çöplük olarak kullanılmıştır. Sokaklar, bazı yapı evrelerinde bu alanlara çıkarken, bazı evrelerde ise bir duvarla engellenerek kapatılmıştır. Yerleşme genelinde ortak kullanım alanı olarak üç büyük çöplük ya da işlik alanı vardır.

Aşıklı höyük yerleşim yerinin kuzey bölümünde bulunan binalar, plan ve boyut açısından birbirlerine benzemektedirler. Birbirine benzeyen özellikler, bina dolgularında ve ilişkili açık alanlarda bulunmuş olan, hayvan kemiği, obsidyen araç gereç ile tür ve yoğunluk açısından değerlendirildiğinde, binaların barınma ve günlük gereksinimlerini karşılamak için kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır. Konut olarak kullanılan kerpiç yapılarda, hepsinde görülme de bazılarında taban altı gömütler vardır. Dışa açılan kapı bulunmamaktadır. Muhtemelen damda açılan boşluktan merdiven yardımıyla girildiği düşünülmektedir (Özbaşaran, Duru, Teksöz, & Omacan, 2010, s. 215-228).

Aşıklı höyükte yapılan kazılarda çok sayıda alet bulunmuştur. Bu aletlerin büyük çoğunluğu obsidyen taştan yapılmış olup, hayvan boynuzlarından ve kemiklerden yapılmış aletlerde vardır. Obsidyen aletler dericilik, kesme ve kemik alet yapımında ve tarımı yapılan başakların hasadını yapmak için kullanılmışlardır. Alet yapımında çok ilerleyen Aşıklı höyük halkı obsidyen ve kemiklerin yanında bulundukları coğrafyada kolaylıkla buldukları bazalt ve andezit taşlardan havanlar, alt ve üst öğütme taşları yapmışlardır (Özdoğan, Başgelen, 2007, s.266-267).

Aşıklı höyükte yapılan kazılarda bulunan çok sayıda hayvan kemikleri ve boynuzlar höyük halkının temel besin kaynağının hayvansal proteinler olduğunu

göstermektedir. Yapılan analizler sonucunda koyun ve keçi eti daha fazla tüketildiği öğrenilmiştir. Hayvanların evcilleştirildiği ya da evcilleştirme aşamasında olduğu düşünülmektedir. Höyük halkı yabani dev sığır, domuz, eşek, tavşan, kızıl geyik, alageyik karaca ve çeşitli kuşlar avladığı bilinmektedir. Höyükte kemiklerine rastlanan tilkinin höyük civarında yaşadığı anlaşılmaktadır (Esin, 1991, s. 9).

Yukarıda belirtildiği gibi Aşıklı höyük halkı besin ihtiyaçlarını büyük çoğunlukla hayvan avlayarak ya da evcilleştirdiği hayvanlardan sağlamış olsa da, yapılan araştırmalarda bulunan havan gibi aletlerden ve çok azda olsa bitki kalıntılarında tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Aşıklı Höyükte einkorn buğdayı ve emmer buğdayı kalıntıları da bulunmuştur (Esin, Bıçakçı, Özbaşaran, Atlı, Berker, Yağmur, & Atlı, 1991, s. 124).

2.1.6. Erbaba Höyük

Anadolu'da bulunan neolitik dönemde tarım yapılan höyüklerden biri de Erbaba Höyüktür. Beyşehir gölünün 1.5 km. doğusunda doğal bir tepe üzerinde bulunur. 1963 yılında R. Solecki'nin başkanlığında Beyşehir-Suğla Gölleri yüzey araştırmaları sonucunda bulunan ve adı bilinmeyen yerleşim yeri ismi ile bu höyük bilim dünyasına tanıtılmıştır. J. Bordaz idaresinde 1969, 1971, 1974 ve 1977 yıllarında kazı çalışmaları yapılmıştır. J. Borda idaresinde yapılan bu çalışmalar geniş bir alanda gerçekleştirilmiş olup tepenin %22'lik kısmı araştırılmıştır. Yapılan kazılarla Neolitik Çağ köy mimarisi ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. ([http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=934&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=934&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Erbaba da Neolitik Döneme ait yerleşim yeri üç tabaka halinde ve bu yerleşimde evler dikdörtgen planlı ve taş duvarlıdır. Çağdaşı olan Çatal höyükte olduğu gibi bu yerleşim yerinde de evler birlerine bitişik bir şekilde inşa edilmiş olup dışarıya açılan bir kapıları yoktur bu yapılara da giriş damdan açılan bir boşluğun içinden merdivenle girilmektedir (Sevin, 2019, s. 56).

Erbaba höyüğünde yapılan kazılar sonucunda evcilleştirilmiş koyun ve sığır kalıntıları bulunmuştur. Çağdaşı olan diğer höyüklerde olduğu gibi bu höyük halkının

yiyecekleri arasında hayvansal gıdalar bulunsa da avcılık çok az yapılmaktadır (Bordaz, 1970 s. 7).

Erbaba höyüğünde tarımın yapıldığının en açık göstergesi höyükte bulunan içi buğday taneleriyle dolu olan çömlektir. Höyük halkının beslenme ihtiyaçlarının büyük bölümünü tarım yaparak elde ettiği düşünülmektedir (Kutlu, 2018, s. 1).

2.1.7. Cafer Höyük

Anadolu'da tarım yapılan neolitik yerleşim yerlerinden biri olan Cafer Höyük Malatya ilinin 40 km kuzeydoğusunda; Cafer köyün hemen yanındadır. Günümüzde Karakaya Baraj Gölü suları altında kalmıştır.

Karakaya Baraj Gölü'nde su birikmesiyle kaybolacak yerleşmeleri bulmak ve araştırmak amacıyla Mehmet Özdoğan liderliğinde yürütülen yüzey araştırması sonucunda tespit edilmiştir. 1979-86 yıllarında ise; Fransız Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi adına; Jacques Cauvin başkanlığında çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde Cafer Höyük Karakaya Barajının yapılmasının ardından tamamen sular altında kalmıştır

([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=543&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=543&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Cafer höyükte Neolitik Döneme ait üç yapı evresi bulunmaktadır. Yerleşim yerinin ikinci evresinde çağdaşı olan Çayönü yerleşim yerinden tanınan hücre planlı mimarinin çok daha sade örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Izgara planlı yapılara hiç rastlanmamıştır (Sevin, 2019, s. 33).

1982 yılında Jacques Cauvin tarafından yapılan kazılarda bulunan keçi, yaban domuzu ve geyik kemiklerine rastlanmıştır bunlara oranla çok az sayıda koyun kemiğine rastlanmıştır. Hayvan kalıntıları üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda bu hayvanlar yabani olduğu ortaya çıkmış ve Cafer Höyükte hayvancılık yapılmadığı öğrenilmiştir.

Aynı kazı çalışmalarında bulunan oraklar ve çok sayıda olan öğütme taşları gibi tarım aletlerinden anlaşılacağı üzere Cafer Höyükte tarım yapılmıştır. Tarımı

yapılan bitkiler arasında emmer ve einkorn buğdayı bulunmaktadır. Çayönü ile birlikte einkorn buğdayının kültüre alındığı ilk yer Cafer Höyüktür (Cauvin, 1983, s. 65-66).

2.1.8. Hallan Çemi

Neolitik Dönem tarım yapılan Anadolu yerleşimlerden bir diğeri ise Hallan Çemi'dir. Batman ilinin 50 km kuzeyinde; Kozluk İlçesi'nin Kaletepe Köyü'ndedir. 1990 yılında Batman Barajı sular altında kalacak tarihi yerlerin tespit edilmesi ve kurtarılması projesi kapsamında Michael Rosenberg ve H. Togul başkanlığında tespit edilmiştir. ABD Delawere Üniversitesi, ODTÜ Tekdam ve Diyarbakır Müzesi adına Michael Rosenberg kurtarma çalışmaları yapmıştır. ([http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=1223&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=1223&html=ages_detail_t.html&layout=web))

Hallan Çemi yerleşim yeri Anadolu'nun belirlenmiş en eski köyüdür. Bu yerleşim yerinin sakinleri evleri toprağı 4-5 metre yuvarlak ve oval biçimde kazarak, bu kazdıkları çukurun içine inşa etmişlerdir. Duvarlar alt kısımlardan ahşap dikmelerle desteklenmiş taştan yapılmıştır. Üst kısımları ise kamış ve ince dallarla örülerek alttan üste doğru sıvanmıştır. Evlerin çatıları ahşap direklerle desteklenmiştir. Evlerin tabanları sarı renkli çamurla sıvanmıştır (Sevin, 2019, s. 18).

Hallan Çemi'de bulunan hayvan ve bitki kalıntılarından hareketle burada avcılık yapan ve toplayıcılık yapan bir topluluğun var olduğu anlaşılmaktadır. Bu topluluğun yapılan araştırmalar sonucunda domuzu evcilleştirmeye çalıştığı düşünülmektedir (Rosenberg, 1994, s. 83).

Yapılan araştırmalara göre bezelye, mercimek ve fıstık dahil olmak üzere, birçok bitki kalıntısı bulunmuştur. Kültüre alınan arpa ya da buğday kalıntısı bulunamamıştır. Besin ihtiyacının büyük çoğunluğunu dışardan toplayan Hallan Çemi topluluğunun ekim dikim yapıp yapmadığı ise kesin olarak bilinmemektedir (Rosenberg, 1994, s. 88).

2.1.9. Nevali Çori

Neolitik dönem Anadolu'da tarım yapılan yerleşmelerden biridir. Günümüzde Şanlıurfa ilinin kuzeyinde; Hilvan İlçesi'nin batısında; Güluşığı Köyü'nün yaklaşık 750 m kuzeybatısında; Kantara ile Süleymanbey Mahallesi arasındadır. H.G Gebel başkanlığında 1980 yılında yapılan yüzey araştırmaları esnasında bulunmuştur. H. Hauptmann idaresinde 1983 ile 1991 yılları arasında Heidelberg Üniversitesi ile Urfa Müzesi işbirliği ile kazı çalışmaları yapılmıştır.

Nevali Çori yerleşim yerinde neolitik döneme ait beş yerleşim everesi olduğu belirlenmiştir. Çağdaşı olan Çayönü yerleşim yeriyle aynı zamanda ızgaralı yerleşimden hücre planı yerleşime geçtiği düşünülmektedir. 3. yapı katında ızgara yapılı yapılar ve hücre yapılı yapılar yan yanadır. Bu yapılardan ızgaralı olanların depo olarak hücre yapılı olanların konut olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Nevali Çori yerleşim yerinin en dikkat çeken yerleşimi 4. yapı katında ortaya çıkarılan kutsal yapıdır. Yerleşim yerini doğusunda bulunan bu yapı dışardan 14 x 14 metre içerden 9 x 9 büyüklüğünde kare şeklinde ve üç bölmeli bir salondan oluşmaktadır. Bu salona güney tarafından basamaklı bir kapı ile girilebilmektedir. Çok özenli bir işçilikle yapılan bu salonun tabanı *terazzo* ile kaplanmıştır. Beton kadar sert olan bu taban çağdaşı Çayönü'ndeki gibi yapımında söndürülmüş kireç kullanılmıştır.

Salonun doğu duvarının üstünde bir niş bulunmaktadır ve duvarların önünde adak sunmak için bir seki vardır. Salonun ortasında üzerinde alçak kabartma olarak şematik biçimde uzun kollu bir insanın işlendiği ve 3 metre yüksekliğinde T biçimli iki dikili taş vardır. Bunlar aynı zaman da çatıyı destekleyen paye görevi de görmektedirler. Aynı tür ama biraz daha küçük dikili taşlar ise odayı çevrelemektedir. Ayrıca kuş, insan-kuş ve insan başlı kuş gibi karışık yontuları ile yumuşak kalkerden 0.37 metre yüksekliğinde bir insan yontusu bulunmuştur. Kabartmalar ve süslemeler ile dolu olan bu salonun dinsel ve törensel amaçlar için kullanıldığı açıktır. Bu yapı eski Anadolu'nun en eski kutsal mekanı olabileceği gibi bu mekanı yapan yerleşme sakinleri arasında dinle ilgili bir rahip sınıfının var olduğu düşünülmektedir.

Kabartmalı paye, heykel gibi sanatsal yapıtlar belirli zanaat ve tekniklerin geliştiğinin göstergesidir (Sevin,2019, s. 28-29).

Nevali Çori’de yaşayan topluluğunun besin kaynakları arasında avcılık vardır. Avcılığı yapıldığı bilinen hayvanlar arasında gazel geyik türleri ve yaban domuzu varken bu topluluğun evcilleştirdiği hayvanlar da vardır. Evcilleştirdikleri hayvanlar ise koyun ve keçidir. Nevali Çori topluluğu sadece hayvancılık ve avcılık yapmıyordu. Yapılan araştırmalara göre eikorn ve emmer buğdayları kültüre alınmış tarımı yapılmaktadır. Tarımı yapılan bitkilerin dışında doğadan topladıkları bitkilerin kalıntılara rastlanmıştır. Bu bitkiler ise şunlardır fıstık, badem ve üzümdür ([http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=2309&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=2309&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

2.1.10. Yumuktepe Höyüğü

Anadolu’da bulunan Neolitik Dönem tarım yapılan yerleşim yerlerinden birisidir. Mersin ilinin 3.5 km batı-kuzeybatısındadır. Günümüzde Mersin ilinin büyümesiyle höyük, ilin Demirtaş Mahallesi sınırları içinde kalmıştır. 1936 yılında John Garstang tarafından bulunmuş ve 1937-39 ve 1947-48 yılların da Garstang başkanlığında kazılmıştır. 1993 yılında Mersin Müze Müdürlüğü 1994 yılından itibaren Veli Sevin'in başkanlığında Roma İsabella Caneva'nın katılımıyla İstanbul ve Roma üniversitelerinin ortak çalışmasıyla kazılmıştır ([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=3311&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=3311&html=ages_detail_t.html&layout=web)) .

Yumuktepe yerleşim yerinde Neolitik Döneme ait yaklaşık 25 yapı katının olduğu belirlenmiştir. Yapılar çoğunlukla çit-çamur kullanılarak yapılmıştır (Sevin, 2019, s.51) .

Yapılan botanik analizler evlerde en fazla einkorn buğdayı bulunmasından ötürü en çok kullanılan tahıl einkorn olduğunu işaret etmektedir. Einkorn buğdayı haricinde mercimek, bezelye ve burçak gibi baklagiller ve zeytin, incir ve antep fıstığı gibi meyveler de kullanılmıştır. Çok az sayıda balık kılçığı dışında, avcılık yaptıklarına dair kanıt bulunamamıştır. Bu yerleşim alanında yaşayan topluluk hayvansal gıdaları

evcil hayvanlar sığırlar ve domuzlardan sağlamaktadır avcılık faaliyetleri yok denecek kadar azdır. Bahsi geçen evcil hayvanların haricinde keçi ve koyunda bulunmuştur. Bu yerleşim yerinde apsisli evler arasındaki boşluklarda taş döşeli silo yapıları bulunmuştur. Bu yapıların çoğu, bir dış taş kaplama ile desteklenen sıkıştırılmış toprak duvarı ile inşa edilerek, nehir çakıllarıyla döşenmiştir. Bu bir tür depolama yapısıdır. Taş endüstrisi tamamen obsidyen taşına dayalıdır (Caneva, Köroğlu, 2007, s. 382-383).

2.1.11. Hoca Çeşme Höyüğü

Edirne ilinin Enez ilçesi yakınlarında bulunmaktadır. Afif Erzen başkanlığında ve Sait Başaran yönetimindeki Enez Projesi işbirliğiyle, 1990-1993 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmış, MÖ 5300 yıllarına tarihlenen ve tamamıyla Orta Anadolu özelliklerine sahip olan, tarım ve hayvancılık yapan bir topluluğun buraya yerleştiği, daha sonra bu topluluğun yerel koşullara uyum sağlayarak, Bulgaristan'ın bilinen kültürlerini oluşturduğu düşünülmektedir. Hoca Çeşme'nin en alttaki katmanları, Balkanlar'da bilinen en eski Neolitik kültürü oluşturmaktadır (Özdoğan, & Parzinger, 1994, s. 46).

Hoca Çeşme yerleşim yeri 1 metre kalınlığında taştan bir duvarla çevrelenmiştir bu da Yakın Doğu'da bulunan en eski savunma tesislerinden biridir. En erken evrede mimari yuvarlak planlı olup ahşap kulübeler şeklindedir (Sevin, 2019, s. 59).

2.1.12. Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Kazısı

Kırklareli ilinin güneyinde ilin güneyine doğru uzanan Asilbeyli köy yolunun doğu kenarında bulunmaktadır. Aşağı Pınar Höyüğü kazısı 1993 yılından itibaren; M. Özdoğan ve H. Parzinger idaresinde devam ettirilmektedir. 1997 yılında yapılan kazı çalışmaları neticesinde höyük alanın yüzeyinde 2000 metrekarelik bir alanın kazıldığı belirtilmektedir.

Aşağı Pınar yerleşim yerinde 8 yerleşim tabakası olduğu belirlenmiştir 7. ve 6. tabaklar Neolitik Döneme aittir. Yapılar dal-örgü mimari geleneğiyle bitişik ve yan yana sıralı bir şekilde inşa edilmiştir. Konut olarak inşa edilen yapıların içlerinde ocak ve depolama alanı bulunur. Sürekli bir dönüşüm içinde olan yerleşim yerinde bulunan

bazı kalıntılar bitişik olarak yapılan konutların terk edildiği ve bu konutların yerine çukur tabanlı basit kulübeler yapıldığı görülür (Özdoğan, 2018, s. 202).

Yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda mekân bulunmuştur bu mekânların içinde çok fazla, sıvalı kerpiçten yapılma dörtgen ya da yuvarlak ambarlar vardır. Bu ambarlarda yanmış tahıl ve yemiş de bulunmuştur. Buluntulardan hareketle burada yaşayan topluluğun tarım yaptığı ve tarımını yaptığı yiyecekleri depolamak için ambarlar inşa ettiği düşünülmektedir (Özdoğan, Parzinger, & Karul, 1999, s. 97).

2.1.13. İkizhöyük

Malatya ilinin 25 km kuzeydoğusunda Battalgazi İlçesi'nin kuzeydoğusunda Kuluşağı Köyü'nün 500m. kuzeybatısındadır. Günümüzde su altında kalan Meydancık Köyü'nün yanında bulunmaktadır. 1987 yılında Malatya Değirmentepe kazısı ekibi tarafından bulunan yerleşme yeri Karakaya Baraj gölünün altında kalacağı için 1989 yılında alelacele 9 gün de kazılmıştır.

Höyüğün kazılarında çakmaktaşı ve kuvarstan yapılmış yıldız şeklinde yontma taş örnekleri bulunmuştur. Bu aletlerin delici/kazıyıcı işlevleri olduğu düşünülmektedir. Bu tür aletlerin benzerleri Değirmentepe'de bulunmuştur. Höyük buluntuları arasında açıkılı yassı baltalar ve çok sayıda kav tipli kumtaşından yapılmış yassı aletler bulunmuştur. Öğütme taşlarının varlığı burada tarım yapıldığının işaretidir

([http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=1417&html=ages_detail.t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=1417&html=ages_detail.t.html&layout=web)).

2.2. Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da Tarım

Neolitik Çağ'da temelleri atılan köy kültürü Anadolu'nun belli bölgelerinde yeni bir değişim yaşayarak büyüyen köyler halini almaya başlamıştır. Bu köylerin büyümesiyle birlikte Anadolu'nun ilk kentleri ortaya çıkmıştır ve Kalkolitik Çağ olarak isimlendirilen dönem başlamıştır. Kullanılan taş aletlerin yanı sıra madenlerden de faydalanılmaya başlanıldığı bu dönemi tanımlamak için seçilen isim dönemin en önemli özelliklerinden birini yansıtabildiği için anlamlıdır. Bu dönemde insanoğlu madeni eriterek tarım aletleri üretmeye başlamıştır. Kalkolitik Çağ'da madeni

işleyebilen toplulukların madeni işleyemeyen topluluklardan hem ekonomik hem de askeri anlamda üstün olmalarını sağlamıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da görülmeye başlanan mabed ekonomisi Kalkolitik Çağ'da kurumsallaşarak Güney Doğu Anadolu'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgede hakim olacak olan kültürlerin temelini oluşturmaktadır. Ülkemizin toprakları dışında bulunan bu bölgenin Kalkolitik Çağ'da daha hızlı büyümesinin altında yatan sebepler, iklim şartlarına göre insanların ihtiyaçlarını karşılayacakları yapılar inşa etmiş olmalarıdır. Çorak olan bu topraklarda tarım ekonomisi yağışa bağlı olduğu için kurak geçen zamanlarda kullanılmak için üretimin çok olduğu zamanlarda ihtiyaçlardan fazlasını üreterek bunları saklamak için depolar inşa edilmiştir. Üretimin çok olduğu yıllarda kullanılan iş gücü, depoladıkları tahılların güvenliğini sağlayan insanlar ve bunların hepsini kontrol eden insanların varlığı tartışmasız bir şekilde kabul edilmektedir. Bu işleri yaparak ekonomiyi yani gücü elinde bulunduran insanlar bunu düzenli bir hale getirmesinin neticesinde Kalkolitik Çağ'da devlet sistemlerinin temelleri atılmaya başlanmıştır (Özdoğan, 2011, s. 102-103).

2.2.1. Hacılar II

Burdur ilinin 26.5 km güneybatısında Hacılar Köyü'nün 1.5 km batısındadır. Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından James Mellaart öncülüğünde 1957-1960 yılları arasında kazılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescillenmiş arkeolojik sit alanları listesindedir.

Dönemin en iyi bilinen yerleşmesidir ve neredeyse tamamı kazılmıştır. Hacılar II yerleşiminin çevresi 2 metre kalınlığında bir duvarla çevrelenmiş 70 x 35 m boyutların küçük bir köydür. Köy içinde evler, tahıl ambarları, üç çömlekçi atölyesi ve bir tapınma alanı bulunmuştur. Köydeki evler bir hol ve arkasında bulunan ocaklı odadan oluşmaktadır. Bu evlerin haricinde iki katlı olan evler ayrı birimler olarak tasarlanmış olup üç büyük avluya açılmaktadır. İki katlı evlerin için de yeni yapılmış kaplar bulunan çömlekçi atölyeleri yer almaktadır. Doğu tarafında içlerinde ekmek fırınları ve siloların bulunduğu küçük avlulara yer verilmiştir. Tapınım alanı Hacılar II yerleşiminin kuzeydoğu tarafında taştan bir su kuyusunun yanında bulunmaktadır. Tapınım alanları evlerden daha büyük ve özenli bir şekilde yapılmışlardır.

Hacılar II yerleşiminin, muhtemelen dönemin sonlarına doğru istilacı bir güç tarafından yıkılıp yok edildiği düşünülmektedir. Bu olaydan hemen sonra istilacılar tarafından kurulduğu düşünülen 150 m çapında olan kale görünümündeki yeni yerleşme kısa bir süre geçmeden terk edilmiştir. Yeni yerleşim yerinde evler çoğunlukla birbirlerinden yük duvarlı avlular tarafından ayrılmıştı. Günümüze yalnızca bodrum katları ulaşabilmiştir. Çanak çömlekler şekil ve bezemeleri öncekilere göre farklıdır teknoloji gerilemiştir (Sevin, 2019, s. 81-84).

Hacılar II de Kalkolitik dönemde çevredeki hayvan çeşitliliği, çanak çömlek üzerindeki figürlerle tasvir edilmiştir. Bunun yanı sıra muflon koyun, kızıl geyik, ya da keçi ve sığır gibi toynaklılara ve kemiricilere ait kemikler bulunmuştur. Bu buluntular neticesinde yerleşim yeri sakinlerinin evcil hayvanlarının bulunduğu ve besin diyetlerinin içinde hayvansal ürünler olduğu anlaşılmaktadır. (Mellaart, 1970, s. 124-245).

Hacılarda Kalkolitik bitki kalıntılarının çeşitliliği, kullanılmayan bir kuyu içinde bulunan oldukça iyi korunmuş bitkiler sayesinde anlaşılabilir. Hacılarda tarımı yapılan ürünler arasında İlk sırayı arpa alır bunu ekmeklik buğday ve bezelye takip eder. 6 sıralı arpa çok fazla bulunmuştur. Mercimek ve buğday kalıntıları az da olsa mevcuttur. Sonuç olarak arpa, , yabani einkorn, Emmer buğdayı, mercimek, acı burçak, bezelye gibi kültüre alınmış bitki kalıntılarının yanı sıra çeşitli yabani ot kalıntıları da bulunmuştur. Hacılar II yerleşimde yapılan kazılarda ayrıca tarım ürünlerini buğdayı öğütüp un haline getirmek üzere kullanılan el değirmenleri bulunmuştur Bu bulgular neticesinde anlaşılmaktadır ki Hacılar II yerleşimi sakinleri tarım yapıyordu ve elde ettikleri ürünlerden ekmek yapıyordu. (Mellaart, 1970, s. 195-245).

2.2.2. Kuruçay Höyüğü

Anadolu'da Kalkolitik dönem yerleşimlerinden biri de Kuruçay'dır. Burdur ilinden batıya Yeşilova ve Tefenni tarafına giden karayolunun 15. kilometresinde karayolunun yakınındaki Kuruçay Köyü'nün 1.5 km güneybatısındadır. Hacılar yerleşim yerinde kazı yapan ekibin üyesi J. Birmingham 1964 yılında yaptığı yüzey araştırmasıyla tespit edilmiştir. Akabinde Burdur Müzesi tarafından çalışmalar

yapılmıştır. 1972-1975 yılları arasında İstanbul Üniversitesi İlk Çağ Tarihi'nden Mehmet Özsait Kuruçayda çalışmalar yaparak malzeme toplamıştır. İstanbul Üniversitesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı kazı ekipleri Refik Duru Başkanlığında 1978-1988 yılları arasında kazı çalışmaları yapmışlardır. Bu kazılara ait elde edilen bulgular detaylı bir şekilde yayınlanmıştır. ([http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=2027&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=2027&html=ages_detail_t.html&layout=web)).

Kuruçay yerleşimi kendisiyle aynı dönemde ve 8 km uzaklıkta olan Hacılar II yerleşiminden mimari olarak oldukça farklıdır. Bu farklılıklardan önemlisi şudur; Hacılar II yerleşiminde evler bitişik olarak yapılmıştır, Kuruçay yerleşiminden ise evler bir birlerinden ayrı birimler olarak inşa edilmiştir. Kuruçay yerleşiminin Erken Kalkolitik Çağ sonlarına ait olan 7. katmanı günümüze çok sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Burada bulunan yapılar 1 m. kalınlığında kerpiç duvarlı taş temelli bir birinden bağımsız yapılar dikdörtgen ya da hafif yamuk planlıdır. Boyutları 8.00 x 12.25 metreden 5 x 4 metreye kadar değişmektedir.

Kuruçay yerleşim yerinde yapılan kazılar sonucunda yerleşim yerinin çevresinde çam, katran, meşe ormanları ve buğday bitkileri kalıntıları bulunmuştur. Höyük halkının buğdayı ekip biçtiği ve beslenmede kullandığı bilinmektedir (Deniz, 1983, s. 120).

2.2.3. Can Hasan I Höyüğü

Karaman ilinin 12 km kuzeydoğusunda, Alaçatı Köyü'nün kuzeybatısında Can Hasan III höyüğünün 750 m güneydoğusunda bulunmaktadır. Can Hasan Karaman ilinin kuzeydoğusunda bulunan höyüklerden biridir. D. French, J Mellaart ve A. Hall tarafından yürütülen 1951-1952 ve 1958 yıllarında Konya Ovası yüzey araştırmaları esnasında incelenmiştir. İngiliz Arkeolojisi Enstitüsü tarafından oluşturulan kazı ekibi D. French başkanlığında 1961-1967 yılları arasında kazılmıştır.

Anadolu'da bilinen Kalkolitik Dönem yerleşimlerinden biridir. Bu yerleşim yerinde evler bir birlerine bitişik, büyük küçük ve dikdörtgen veya kare planlı olarak inşa edilmiştir. Dışarıya açılan kapıları olmadığı için bu evlere tavandan merdiven

yardımıyla girilmektedir. Bu evlerin tabanları nadiren kırmızı aşı boyasıyla kaplanmıştır. Bu evlerin duvarları ise çağdaşı Hacılar I de olduğu gibi destek görevi gören payandalar bulunur. İki katlı olan bu evlerin yaşam alanının üst kat olduğu düşünülmektedir. Bu höyükte som bakırdan yapılmış sap delikli topuz bulunmuş ve bir başka benzerine rastlanılmamıştır (Sevin, 2019, s. 87-88).

Yerleşim yerinde yapılan kazı çalışmalarında tarımın yapıldığına işaret eden çok sayıda alet bulunmuştur. Bu aletler tokmaklar, havanlar, dövücüler gibi aletlerdir (French, 1968, s. 46). Bu yerleşim yerinde bulunan hayvanların büyük çoğunluğunun evcil olduğu düşünülmektedir. Bu hayvanlar ise şunlardır, koyun, keçi, sığır, domuz ve atın yanı sıra geyiktir. Bu yerleşimin 2A evresinde bulunan hayvan kalıntıları arasında koyun, keçi, sığır ve at bulunmuştur. Bulunan bir kafatasında yapılan incelemelerde belirlenen bazı özellikler, ineğin evcilleştirildiğini kanıtlamaktadır. (French, 1966, s. 113-123). Bu yerleşim yerinde yapılan araştırmalarda Kalkolitik yapı katlarında tahıl ve tohum kalıntıları bulunmuştur. 2A evresinde bulunan tek evin içinde tahıl kalıntıları bulunmuştur. 2B evresine ait bir evde kömürleşmiş tahıl taneleri, kömürleşmiş ahşap ve bitki kalıntıları bulunmuştur. Bu bilgiler ışığında bu yerleşim yerinde birçok tahılın tarımı yapılarak beslenmede kullanıldığı, bu tahılların yanı sıra beslenme için evcilleştirilmiş hayvanların da varlığı bilinmektedir (French, 1968, s. 46).

2.2.4. Arslantepe Höyüğü

Arslantepe yerleşim yeri Malatya Ovası'nın 15 km güneybatısında bulunmaktadır. Bu alan neredeyse 30 metre yüksekliğinde 4 hektar genişliğinde binlerce yıllık yerleşim katmanlarının bulunduğu bir höyüktür. Arslantepe'de yerleşim MÖ 6. binyıldan başlayarak Roma ve Bizans dönemlerine kadar aralıksız bir şekilde devam etmektedir. Arslantepe höyüğü, 1894 yılında bölgede bir köylünün inşaatta kullanmak için malzeme ararken üzerinde aslan avı sahnesi bulunan bir rölyefi keşfetmesi ile bu alana araştırmacı David G. Hogarth, Arslantepe ile ilgili ilk bilimsel araştırmayı 1895 yılında yapmıştır. 1907 yılının nisan ayında Fransız Rahip Sebastian Ronzevalle tarafından fotoğrafları çekilen aslan heykeli ve diğer buluntular 1909 yılında yayınlanmıştır. Hans H. Von der Osten, 1928 yılını temmuz ayında aslan

heykelinin bulunduğu yerde iki parça halinde olan büyük bir rölyef bulmuştur ve bunun fotoğraflarını çekerek 1929 yılında yayınlamıştır.

Arslantepe kazıları 1930'lu yıllarda Fransız görevlilerin yüzey araştırması yaparken Geç Hitit Dönemi Melid Krallığı'ndan kalma yüzeydeki yapıları bulmasıyla başlamıştır. Louis Delaporte öncülüğündeki bir ekip tarafından 1932 yılında ilk kazı çalışması başlatılmıştır ve bu çalışmalar 1939 yılına değin devam etmiştir. Yapılan çalışmaların sonucunda ulaşılan bulgular 1940 yılında Delaporte tarafından kitap olarak basılmıştır. Bu kitabında Delaporte; kafası yuvarlak kısımdan kopmuş giriş yönünün doğru tarafına bakan yazıtlı bir aslan, aslanın hemen sağında "kurtuluşun sırrını" temsil ettiği düşünülen iki rölyefin bulunduğunu belirtmektedir. Büyük aslan heykeli ile aynı sırada daha geride, sarayın ana avlusuna doğru bakan küçük bir aslan heykeli daha bulunduğunu belirtir.

2. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Delaporte araştırmalarına son vermek zorunda kalmıştır. Fransız arkeolog ekipler 1947 yılında Arslantepe'de çalışmaya başlamıştır. Bu kazılar 1947-1951 yılları arası Fransız Arkeolog C. Schaeffer öncülüğünde onun tarafından yapılmıştır. Schaeffer bu kazılar sonucunda höyüğün en eski dönemlerine ulaşılabilmiştir. Fakat bu çalışmalar yayınlanmadığı için bulunan bulguların neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. 1949 - 1951 yılları arası C. Schaeffer'in yaptığı çalışmaları bitirmesiyle Arslantepe'de Fransız çalışmaları da son bulmuştur.

İtalyan arkeolog Salvatore M. Puglisi ve ekibi 1961 yılında yeniden Arslantepe kazılarını başlatmıştır ve uzun bir süre sürdürülmüştür. Puglisi, çalışmaların ilk iki yılında Hitit ve Geç Hitit Dönemleri'ne ait olan birçok eski eseri bulmuştur. 1967 yılı kazı sezonunda Prof. Dr. Salvatore M. Puglisi'nin 1967 senesi kazı sezonunda katılamamasından ötürü Dr. Paolo Emillio Pecorella bir yıl çalışmayı yürütmüştür. Puglisi'den sonra Arslantepe kazılarını Alba Palmieri devam ettirmiş ve daha sonra da aynı ekip içerisinde bulunan Marcella Frangipane kazı başkanı olmuştur. Arslantepe'de yarım asırdan daha fazla süren İtalyan kazıları günümüzde de Sapienza Üniversitesi (İtalya-Roma) Öğretim Üyesi Prof. Dr. Marcella Frangipane öncülüğündeki kazı ekibi ile yürütülmektedir (Yüksel, 2018, s. 26-27).

Arslantepe Höyüğü, Karakaya Barajı Kurtarma Kazıları nedeniyle kısa sürede kazılmıştır. Karakaya Barajı altında kalan diğer yerleşim yerleriyle kıyaslandığında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Geç Kalkolitik, İlk-Orta Tunç ve Demir Çağları boyunca aralıksız ve kronolojik sıra içerisinde elde edilen Arslantepe arkeolojik buluntular, bölgenin politik yaşamı ve kültürel gelişiminde önemli rol oynayan bir yerleşim yeri olduğunu gösterir niteliktedir.

Arslantepe, Suriye-Mezopotamya yerleşimleriyle karşılaştırıldığında küçük kalmaktadır fakat Malatya ovasında bulunan yerleşim yerlerinden en büyüğüdür. Spienza Üniversitesi İtalyan Arkeolog ekibinin elli yıldan fazla süren çalışmaları sonucunda gün yüzüne çıkarılan Arslantepe höyüğünün binlerce yıllık tarihi, bölgenin genel özelliklerini yansıtmaktadır. Arslantepe halkı, höyüğün ilk seviyesi olan Kalkolitik dönemde, Suriye-Mezopotamya bölgesi ile yakın bir ilişki içindedir. Kültürel özellikleri ve mimari yapıdaki benzerlikleri bu ilişkileri destekler niteliktedir. MÖ 3. binyılın başlarında höyükte büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler sonucunda Mezopotamya sistemi gelişimini tamamlamış ve Arslantepe'nin dış ilişkileri Doğu Anadolu ve Transkafkasya'yla olmuştur. Sonraki aşamada MÖ 2. binde daha köklü yenilikler yaşanmıştır, Hititlerle etkileşime girmişlerdir. Geç Kalkolitik dönemde inşa edilen Arslantepe Orta Anadolu ilişkileri tam olarak bilinmemektedir. Daha sonra Orta Tunç I ve Orta Tunç II de gelişerek büyüyen Hitit Devleti, Malatya bölgesini siyasi ve kültürel açıdan etkilemiştir (Frangipane, 2011, s. 968-992).

Arslantepe'deki İtalyan kazıları sonucunda, 30 metre yüksekliğindeki ve 4 bin metrekarelik höyük alanı ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe Höyüğünde MÖ 6. binyıldan Roma dönemine kadar yerleşim devam etmiştir. Höyüğün batı kısmında Ubeyd ve Halaf Dönemi çömlek kalıntıları bulunmuş ve bu buluntular Arslantepe'de MÖ 6. binyıldan itibaren yerleşme olduğunu göstermiştir (Frangipane, 2011, s. 171).

Arslantepe Höyüğü'nün 8, 7 ve 6A tabakaları, Son Kalkolitik Çağ Kültürleri'ni yansıtmaktadır. 8. tabaka Son Kalkolitik I ve 7. tabaka Son Kalkolitik III ve IV, 6A tabakası ise Son Kalkolitik dönemini yansıtmaktadır (Frangipane, 2004, s. 12-20).

Arslantepe'nin 8. tabakasında tespit edilen kerpiç evler bir avlu etrafında beş veya altı odadan oluşmaktadır. Bazı evlerin duvarlarında boyalı sıva izleri bulunmaktadır. Bu odalardan bir tanesi mutfak olarak kullanılmakta olup içerisinde kubbeli bir fırın vardır. Bazı evlerin mutfağında tahılı işlenmek için ekipmanlar da bulunmuştur (www.arslantepe.com).

Eski bir yerleşimin ekonomisini anlamak için sadece orada üretilen malları değil aynı zamanda o ürünlerin nasıl tüketildiğine de bakmak gerekir. Kısaca ekonomi bir toplumun hayatta kalabilmesi ve gelişebilmesi için ihtiyacı olan eşyaları tedarik etmeyi hedefleyen komplike faaliyetlerdir. En temel olan gıda ürünlerinden lüks tüketim mallarından süs eşyalarına kadar olan bütün mallar bu kapsamda değerlendirilir. Ekonomik hayatın bu ve bunun gibi tüm alanları arkeolojik araştırmalara konu olmaktadır ve arkeolojik yöntemlerle yeniden dönemin ekonomisinin anlaşılması sağlanmaktadır.

Ekonomiyi etkileyen en önemli etken çevredir. İnsan hayatını, toplum yapısını ve temel ihtiyaçları belirleyen etken çevredir. İnsanların ekonomik tercihlerini belirlemede en önemli unsur sosyal statüleridir. Örneğin elit bir zümreye sahip toplumda zenginlerin ihtiyaçlarını karşılamak için genellikle ihtiyaç duyulan üründen fazlasını üretmek eğilimindedirler. Arslantepe Höyüğü Geç Kalkolitik Çağ saray ekonomisi, kendinden önceki dönemlerde bulunan eşitlikçi ekonomiden farklıdır. Bu farklılık kazı çalışmalarıyla bulunan bitki ve hayvan kalıntılarından anlaşılmaktadır. Kalkolitik Çağ'ın başı ile sonu arasındaki Arslantepe ekonomisinde değişimleri gözlemlemenin yollarından birisi, tarım ve hayvancılık alışkanlıklarının nasıl değiştiğine bakmaktır (Yüksel, 2018, s. 74-75).

MÖ 3. binyılın başlarında 4. binyıl saraylarının yıkılmasının akabinde meydana gelen köy kültürü, koyun ve keçi yetiştiriciliğine dayanan bir ekonomik yapıda olup Karaz Kültürüyle benzer özellikler taşımaktadır. Erken Bronz Çağı I dönemini temsil eden VIB2 yapı katmanı büyük bir yangın sonucunda yok olmuştur ve katmanın tamamının kömürleşmiş tahılla kaplanmış olması bu dönemde tahılların kurutulmak için evlerin damına serildiği düşündürmektedir (<http://arslantepe.it>).

Höyüğün 7. tabakasında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan hayvan kemiklerinin incelenmesinin sonucunda, Arslantepe Höyüğü'nde sığır ve keçinin en çok tüketilen hayvanlar olduğu belirlenmiştir. Sığırın ve keçinin yanı sıra domuz ve koyun gibi hayvanlar da höyük halkı tarafından tüketilmektedir. Bu hayvanları sayısı oldukça fazladır. Keçi koyunla kıyaslandığında sayıca fazla olması normal görülebilecek bir durum değildir. Genel olarak koyun ve sığır gibi çiftlik hayvanları keçiden daha fazla tercih edilmektedir. Geç Uruk Dönemi'nde Arslantepe'de yabani av hayvanlarının haricinde büyükbaşlar ve keçiler en çok tüketilen hayvanlardır (Siracusano, & Bartosiewicz, 2012, s. 111-123).

Arslantepe Höyüğü'nün tüm dönemlerinde koyun ve keçi kemiklerinin sayısının sığır kemiklerine kıyasla çok fazla olsa da bir sığır bir koyun ya da keçiden cüsse olarak çok büyük olduğundan et tüketiminde hayati bir role sahiptir. Arslantepe'de elde edilen hayvan kemiklerinin büyük çoğunluğu evcil çiftlik hayvanlarına aittir bu kemiklerin sadece %10'unu yabani hayvanlara aittir. Arslantepe höyüğü halkının tükettiği etlerin sadece %10'u av hayvanlarına aittir. Geri kalanı hayvancılık yaparak yetiştirdikleri evcil hayvanlardan elde edilmektedir. Geç Kalkolitik Çağ'ın sonlarında sığır ve keçi sayısı neredeyse aynıyken domuz sayısında ciddi bir artış olmuştur. Domuz miktarının artması, ev tipi tarımsal gıda ekonomisinin yaygın olarak uygulandığını göstermektedir.

Bulunan kemikler arasında bir sığırın kalça kemiği incelendiğinde, bu sığırın yük çeken bir hayvan olduğu belirlenmiştir. Bu hayvanın yük taşımada veya tarla sürmek için kullanıldığı söylenebilmektedir. Burada at kemikleri de bulunmuştur. Fakat bunlar höyüğün tüm dönemlerinde bulunamadığından sürekli var oldukları söylenemez.

Saray döneminde girilen merkezileşme sürecinde, geçim ekonomisinde de değişimler açıkça gözükmemektedir. Sarayın içinde bulunan depolar gıda ürünlerinin toplanarak yeniden dağıtımının yapılmasında rol alan mekanlar oldukları düşünülmektedir. Bu dönemde av hayvanlarının sayısında ciddi miktarda azalma görülse de av hayvanlarının çeşitliliğinde değişim olmamıştır. Saray döneminde av hayvanları tapınaklarda tören yemeklerine ait olduğu düşünülen kalıntılar içinde bulunmuştur. Saray yerleşkesinde elde edilen üzüm hasadı kalıntıları, yakın doğuda

yetiştirilmiş en eski üzüm asma türlerinden biri olmasından ötürü fazlasıyla dikkat çekmektedir.

Üzüm haricinde Kalkolitik Çağ'da Malatya'da mercimek, arpa, buğday, nohut, bezelye ve benzeri tahıl ve baklagiller yetiştirilmiştir. Tohumların büyük çoğunluğu saray çöplüğü ya da çevresinde bulunmuştur. Bundan dolayı bu ürünlerin ıslah edildiği, tarım ürünü olarak kullanıldığı söylenebilir.

Arslantepi Kalkolitik Çağ tarım aletleri içerisinde düven ya da döven olarak adlandırılan alet ahşap zemininin üstüne küçük taş parçacıklarının çakılmasıyla yapılır. Döven günümüzde gelişmiş tarım aletlerine erişimi kısıtlı olan ya da olmayan bazı köylerde hala kullanılmaktadır. Hasat edilen buğday harman yeri denilen boş bir araziye saçılır. Döven, bir öküz ya da atın arkasına bağlanarak yere saçılmış olan buğday başaklarının üzerinde gezdirilir. Öküzün ya da atın çektiği döven üzerine bir insan çıkar ve bu işlem sonucunda buğday taneleri başaklarından ayrılır. Başaklarından ayrılan buğday sap ve çöplerinden ayrılmak için havaya savrulur. Bu işlemde bittiğinde buğday taneleri elde edilmiş olur (Yüksel, 2018, s. 74-75).

2.2.5. Değirmen-tepe Höyüğü

Değirmen-tepe Höyüğü'nde 1978-1986 yılları arasında, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ufuk Esin öncülüğünde, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi çerçevesinde Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü işbirliği ile arkeolojik kazılar yapılmıştır. Höyük, Malatya ilinin 24 kilometre uzağında İmamlı köyü yakınların da bulunmaktadır. Höyük sakinleri yerleşmeyi Fırat Nehri kenarına kurmuşlardır. Ancak Fırat nehrinde meydana gelen taşkınlar nedeniyle kuzey kısmı zarar görmüş, Tohma Suyu ve Fırat Nehri'nin alüvyonları bitişerek höyüğün etrafında adacıklar oluşturmamasından dolayı höyük kıydan uzakta kalmıştır. Arkeolojik kazılar başlamadan önce köylüler bu alanı birçok kez pullukla sürdüğü için höyüğün üst tabakaları tahrip olmuş ve bir kısmı yok olmuştur. 1986 yılında yapılan son kazı çalışmalarından sonra höyük Karakaya Barajı'nda su birikmesiyle baraj altında kalmıştır (Esin, 1980, s.91-92).

Değirmen-tepe Höyüğü kurtarma kazılarında Ortaçağ-Bizans, Son Roma Çağı, Demir Çağı, İlk Tunç Çağı, Kalkolitik Çağ Kùltürleri kalıntılarına ulaşılmıştır. Ulaşılan kalıntılar arasında Kalkolitik Çağ Ubeyd kùltürü kalıntılarının çok iyi korunmuş olduğu belirlenmiştir (Esin, & Harmankaya, 1986, s. 96).

1979 yılında Değirmen-tepe’de yapılan kazı çalışmalarında höyük etrafında bir duvar bulunmuştur. Bu duvarın benzerleri çağdaşı olan Arslantepe ve Zincirli Höyüklerinde de bulunmuştur. Düzgün sıralanmış temel taşlarının üzerine küçük kırma taşlar konularak ahşap hatıl yuvaları yapılmıştır. Arslantepe ve Zincirli Höyüklerinde bulunan duvarlarda aynı teknikle inşa edilmiştir (Esin, 1980, s.93). Daha sonra yapılan kazı çalışmalarında, bu çevre duvarının bir kale olduğunu ve kalenin Demir Çağı’ndan Orta Çağ’a kadar Geç Hitit, Roma ve İslam Medeniyetleri tarafından kullanıldığını belirlenmiştir. Kalenin planı ana hatlarıyla İran’daki Urartu, Ahameniş ve Ortaçağ kalelerine benzemektedir (Esin, 1982, s. 40) .

1979 yılında yapılan kazıların en dikkat çeken buluntularından birisi keşfedilen bulgu mezarlıktır. Birbirinden farklı 4 ölü gömme geleneğinin hepsinin bulunduğu bu mezar; ölü küp içerisine doğu - batı yönünde sırtüstü uzatılmış şekilde olup küplerden birinin ağzı diğerinin dibine denk gelecek şekilde yan yana sıralanarak ikili ya da üçlü küp mezarlar yapılmıştır. Bu tür mezarlar, Hitit Devleti Dönemi’nin geleneğidir. Kerpiç döşemenin içine kazılan çukura koyulmuş tek küp mezarlar; kerpiç döşemenin içine sanduka içerisinde, sırtüstü uzatılmış şekilde ve kollar göğüste birleştirilmiş kerpiç sanduka mezarları; direkt toprağın içerisine koyulan özensiz durumda bulunmuş mezarlar bu mezarlıkta görülen farklı ölü gömme biçimleridir (Esin, 1980, s.94-96).

1980 yılında yapılan çalışmalarda yerleşmenin Kalkolitik Çağ yerleşmesine ait olduğu varsayılan üç katmanda taş temelsiz, kalın kerpiç duvarlı ve dörtgen planlı yaklaşık 20 yapı bulunmuştur. Çok sayıda çakmak taşı, obsidyen aletler, mühürler, geometrik bitki, güneş veya hayvan motifli çömlekler, ölü gömmek için kullanılmış küpler bulunmuştur. Çok az Ubeyd tipi boya bezekli çanak çömlek ve çok sayıda yine aynı kùltürün izlerini yansıtan, üstleri sivri bir aletle kazınmış, açık renk hamurlu kaplar pişmiş topraktan yapılmış ağırşaklar bulunmuştur. Pişmemiş kilden yapılmış kapaklar, höyüğün Kalkolitik tabakasında bulunmuştur.

Höyüğün Kalkolitik Çağ elde edilen buluntularından en dikkat çekici olanı üzerinde tasvir olan bir kap kapama parçasıdır. Kap kapama parçasının üstünde kuşların arasında bulunan bir adam çizilmiştir ve mitolojik bir sahneyi yansıttığı düşünülmektedir (Esin, 1984, s. 13-14). Değirmentepe Anadolu'da bugüne keşfedilmiş ve bu dönemin özelliklerini en iyi taşıyan Kalkolitik Ubeyd kültürü yerleşmesidir (Esin, 1987, s. 81). Kalkolitik devre ait buluntuları içinde bulle ve mühürlerden görüldüğü üzere Kalkolitik Çağ'da Değirmentepe önemli bir ticaret merkezidir. Fırat Nehri aracılığıyla Anadolu - Mezopotamya arasındaki ilişkilerde kayda değer bir rolü olduğu düşünülmektedir (Esin, 1982, s. 43).

Höyükte yapılan arkeolojik çalışmalarda 12 yapı katmanı bulunmuştur. Bu yapı katmanlarından 4. Yapı katmanı Demir Çağı yerleşmesini, 5. Yapı katmanı Demir Çağı, İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Kalkolitik Çağ ile karışık durumda olan bir yapılaşmayı, 6 – 11. Yapı katmanı ise Kalkolitik Çağ'ın Ubeyd Dönemi'ni temsil etmektedir. 12. tabaka anakayadır. Dönem dönem oluşan seller ve bilhassa Demir Çağı'nda Değirmentepe'ye yerleşen insanların, İlk Tunç Çağı I ve Kalkolitik Çağ'a ait tabakalara zarar vererek yerleşmiş oldukları için, höyüğün tümünde homojen bir yapı dağılımı olmamıştır. Değirmentepe Höyüğü'nün 7, 8, 9 ve 10. Yapı katmanlarında yangın meydana gelmiştir (Esin, 1987, s. 82).

Değirmentepe Höyüğü Anadolu'da Ubeyd Kültürü'nün bütün özellikleri en iyi yansıtan yerleşim yeridir. Ubeyd Kültürü, Sümer uygarlığının temeli olan Uruk Kültürü'nün öncüsüdür. Değirmentepe'de Ubeyd kültürü en iyi 7. Yapı katmanında görülür. Değirmentepe Höyüğü'nde Kalkolitik Çağ'da evler kerpiçten dörtgen planlı, genellikle taş temelsiz ve kalın kerpiç duvarları içten ve dıştan kalın sıva ile kaplanmış şekilde yapılmıştır. Kerpiç yapılar bitişik düzende olup çok sık olmamakla beraber ara sokak ya da bir avlu ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Ubeyd Evresi kerpiç yapılarının günümüze kadar iyi durumda ulaşması bu dönem mimarlarının işlerinde çok iyi olduklarının göstergesidir. Yapılar köşe çıkıntılarıyla bir birlerine eklenmiş şekilde inşa edilmiştir. Yapıların yerleşmeler içerisindeki genel dağılımları Mezopotamya Samarra geleneğini devam ettiren Ubeyd tipi mimariyle benzer özellikleri olsa da bu yapılarda yer alan bazı kısımların asimetrik oluşu Ubeyd geleneği içinde kendisine özgü bir örnek olduğunu gösterir (Esin, & Harmankaya, 1985, s. 65-66).

Höyüğün güney ve güneydoğu sınırlarını belirleyen çevre duvarları iki ayrı renkte olup sıvasız dış cephesiyle kerpiçten yapılmıştır. Höyüğü çevreleyen bu duvarın üstünde belirli boşluklarla direk yuvaları bulunmaktadır. Değirmentepe Höyüğün de yapılar çevre duvarlarından başlayıp bir birlerine bitişik şekilde içeriye doğru genişlemektedir (Esin, 1987, s. 90).

Mekânların bazılarındaki kerpiç duvarlar birkaç kat beyaz sıva ile sıvanmıştır. Duvarların bazıları ise beyaz sıvanın üzerine bilhassa kırmızı ve siyah renk boya kullanılarak resimler yapılmıştır (Esin, & Harmankaya, 1986, s. 107). Ubeyd Evresi'nde bazı yapılar iki katlıdır ve bir merdiven yardımıyla ikinci kata çıkılmaktadır. Bu merdiven için oluşturulan boşluklara Irak'ın Hamrin bölgesinde Tell Abada ve Tell Madhur Höyüklerinde Ubeyd Evresi katmanlarında benzerlerine rastlanmaktadır. Mekânların duvarlarının çoğunlukla orta bölümünde bir adet veya eşit uzaklıkta iki adet lamba nişi bulunmaktadır (Esin, 1987, s. 94).

Değirmentepe'nin Kalkolitik Evresi mimarlık tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Yapılar genelde üç bölümden oluşur ve simetrikler. Değirmentepe Höyüğü, bitişik düzende yapılmış çoğul mimari tipindedir. Ortada bulunan avlu ve bu avlunun her iki cenahında dikdörtgen planlı Ubeyd Kültürü tapınak ve mesken mimarisinin Anadolu'daki en güzel örneği Değirmentepe höyüğündedir.

Yapılan analizler sonucunda Kalkolitik Çağ'ın Ubeyd Evresi'nde Değirmentepe'de verimli ve tarıma elverişli toprakların olduğu ortaya çıkmıştır. Arpa ve buğdayın tarımının yapıldığı, üretimden artan tahılların daha sonra zor koşullarda kullanılmak üzere depolarda korunduğu anlaşılmaktadır. Buğdayın arpaya göre daha çok üretildiği bilinmektedir. Elde edilen hayvan kemiklerinin incelenmesi sonucunda Değirmentepe'de domuz, at, eşek, köpek, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanların evcilleştirildiği sonucu ortaya çıkmıştır. Koyun ve keçi domuz ve sığırdan daha çoktur, evcil hayvanların yanında orman kenarlarında yabani olarak yaşayan kızıl geyik gibi hayvanların doğada ve höyük civarında yaşadığı tespit edilmiştir. Bu durum Kalkolitik Çağ Değirmentepe halkının hem hayvansal hem de tarıma dayalı bir besin ekonomisine sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Değirmentepe Höyüğünde yapılan kazılarda Kalkolitik Çağ'a ait bir saban bulunmuştur (Yüksel, 2018, s. 85-91).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARİHİ DEVİRLER

3.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Tarım

Asurlu tüccarlar Kayseri ilinin 20 km kuzeydoğusunda bulunan Kültepe başta olmak üzere Anadolu'daki Hatti kasabalarına yakın bir şekilde kurulan Karum ve Wabartum³ adı verilen ticari üsler veya koloniler yoğun ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu tacirler Mezopotamya'da yaklaşık 1200 yıldır kullanılan yazıyı Anadolu'ya getirmişlerdir. MÖ 19. yüzyılda Anadolu'ya getirdikleri yazıyı pişmiş kil toprak tabletlere yazıyorlardı. 1925 yılında bu kil tabletler antikacılar tarafından fark edilmiştir. Bu durum daha sonra Türkiye tarihinin bilinen ilk yazılı belgelerinin keşfi ve onları okuma sürecini başlattı. Kapadokya tabletleri (Kültepe tabletleri) olarak adlandırılan bu kil tabletlerden haberdar olan dilbilimci Bedrich Hrozny 1925 yılında Kültepe höyüğünün eteklerinde kazı çalışmaları başlattı. Asurlu tüccarlara ait olan ikinci grup tabletler Hrozny başkanlığında yürütülen kazılar sonucunda bulundu. Bu tabletlerin küçükleri bir cep defteri (3-5 cm) boyutlarında büyükleri ise bir okul defteri (eni 5-10 cm) boyutlarındadır. Kültepe tabletlerinin sayısı o tarihlerde 1000 kadarken Antikacılardan alınanlarla birlikte 3000 kadar olmuştur. Kültepe tabletleri okunduktan sonra Asurlu tüccarlara ait olduğu öğrenilmiştir. Böylece Türkiye'nin ilk çağ tarihi literatürüne Asur Ticaret kolonileri tabiri girmiştir

Türk Tarih Kurumu Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi arkeoloji bölümü öğretim üyesi Tahsin Özgüç başkanlığında bir kazı ekibi oluşturularak Kültepe'deki kazıları 1948 yılında yeniden başlattı. Kültepe yerleşiminin eteklerinde arkeolojik kazılar yapmaya başlayan Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç, Kültepe'deki eski Tunç Çağı kültür tabakalarını tespit edip yapıların ilk iki seviyede yoğunlaştığını belirlediler.

³ Karum; Asurca liman ve rıhtım anlamında kullanılmakta olup, pazar yerleri ve yerleşmeleridir. Bu ticaret merkezleri, bir bakıma günümüzdeki serbest ticaret merkezleri olarak düşünülebilir.

Wabartum; Asurca misafir anlamında kullanılmaktadır. Ticaret merkezleri arasında seyahat eden tüccarların konakladıkları ve ticari amaçla kullandıkları mallarını depoladıkları kervansaray gibi de düşünülebilir. Detaylı bilgi için bakınız, Adem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", *Mavi Atlas*, s.13-18.

İkinci tabakada ilk aşamada sayısı 10 bini Aşan çivi yazılı tablet bulunmuştur. Zaman içerisinde bu tabletlerin sayısı 40000'ekadar çıkmıştır. Pişmiş kil topraktan yapılmış tabletlerin iki yüzünde de eski Asurca (Arapça ile İbranice ile aynı dil ailesinde olan Akadçanın bir lehçesi) dilinde yazılmıştır. Yazılı tabletlerde adı geçen İrişum, Sargon, Puzur ve Aşşur gibi Asur Kral adları ve her yıl atanan, tutukları yıllıklara adları verilen, yıl memurlarının (limum) adları yardımıyla MÖ 19. ve 18. yüzyıllarda Kültepe yerleşiminin var olduğu belirlenmiştir. Bu yüzyıllarda Asurlu tüccarlar Hatti ülkesinde yoğun ticaret faaliyetleri sürdürmüşlerdir. Tabletlerden edinilen bilgilere göre tabletlerin bulunduğu düzlük alan Kültepe köyünün eteklerinin Doğu yanı adına “Karum” denilen Asur tüccarların kolonisi olduğu öğrenilmiştir. Kültepe Höyüğü ise yerlilerin yerleştiği Kaniş'ti. Başka bir ifadeyle bugün Kültepe olarak bilinen 20 metre yüksekliğindeki tepe ve çevresinin Eski Hitit Çağında adı Kaniş'ti. Yerlilerin meskûn olduğu yer ile tüccarların meskûn olduğu yerin ayrımını yapabilmek için ikincisine” (Kaniş- Karum'u) denilmiştir.

Tahsin Özgüç'ün başkanlığında yürütülen Kültepe kazılar sonucunda yalnızca Kültepe'nin eski adının ve Asur kolonisi olan Karumun keşfi yapılmamıştır. Ayrıca dünyanın bilinen ilk uluslararası ticaret merkezi bulunmuştur. Hem Anadolu'nun hem de yakın doğunun Protohistoria denilen döneminin bir bölümünün (MÖ 2350-2000) aydınlatılmasına katkıda sağlamışlardır. Sonraki yıllarda yapılan kazılarda bulunan belgeler ile diğer maddi kültür kalıntılarından Erken Hitit Çağında (MÖ 2. bin yılın ilk çeyreği) Hattiler'le aynı dili konuşmayan fakat göçmenlerin Anadolu'ya geldikleri ve Hattilerin ülkesini istila ettikleri anlaşılmaktadır (Memiş, 2020, s. 73-75).

Eski Anadolu'yla ilgili ilk yazılı bilgiler Asurlu tüccarların ticari faaliyetleri ile ilgili yazılı belgelerden değil Akad krallarına ait belgelerden öğrenilmektedir. Bu krallardan ikincisi olan Naramsin'den sonra Akad Krallığı eski siyasi gücünü kaybetmiştir. Krallık İran'daki Zagros dağlarında yaşayan Elamların saldırıları sonucunda zayıflamıştır. Akad krallığına saldıran bir başka kabile ise Gutiler'dir. Onların saldırıları sonucunda Akad krallığı yok olmuştur. Böylece Akad Kralı Sargon zamanında varlığı bilinen Mezopotamyalı tüccarların Anadolu'daki ticari faaliyetleri de son bulmuştur. Fakat Gutiler Akad İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kendileriyle savaşan Sümer kentlerinin bağımsız bir kent devleti olarak Mezopotamya uygarlığının temsilcileri olmalarını engelleyememiştir. Gutilerin Sümer ülkesindeki

hakimiyeti bu sebepten ötürü 50 yıl kadar devam edebilmiştir. MÖ 3. bin yılın sonlarına kadar devam edecek olan Mezopotamya'nın Gutiler sonrası dönemine damgasını vuran Sümer kent devletlerinin siyasi bağımsızlıkları Elamlar tarafından yapılar saldırılar sonucunda son bulmuştur. Sümer kent devletlerinin yıkılmasının ardından İsin ve Larsa iki Mezopotamya kenti yüz yıl boyunca diğer kentlere kıyasla daha başarılı olmuşlardır. Dicle nehrinin Batı kıyısında büyük ve küçük Zap ırmakların birleştiği yerde kurulan Sami kökenli bir halkın kenti olan Asur'un siyasi bir güç (Kaya, 2017, s. 122-124) haline gelmesi MÖ 1810'lu yılların sonunda tahta çıktığı bilinen I. Şamsi Adad'ın Krallığı döneminde mümkün olmuştur. Anadolu tarihinin Erken Hitit Çağı denilen MÖ 2. binyılın ilk çeyreği hakkında bilgi sahibi olmamızda çok önemli katkılar sağlamıştır. Bu ticari faaliyetler Asur kralı I. Şamsi Adad Döneminde başlamıştır ve Babil Kralı Hammurabi döneminde son bulmuştur. Asurlu tüccarlar işgal ettikleri söz konusu zaman diliminde ön Asya'nın en organize tüccarlarıydılar. Kayseri il sınırları içinde kurulan Kültepe'deki Kaniş Karum'u onların Anadolu'da kurdukları kolonilerin en büyüğüydü. Kaniş karumu diğer karumları denetleme yetkisine de sahipti. Hattuşa ve Pruşhanda Karumları Anadolu'nun önemli karumlarıydı.

Asurlu tüccarların mallarını sattıkları Karumların dışında bir de adına Wabartum denilen küçük ticaret merkezlerinin var olduğunu çivi yazılı belgeler göstermektedir. Wabartum denen bu merkezlerin karumların arasında depo görevi gören istasyonlar oldukları da iddia edilmektedir. Anadolu'da karum ve wabartum olmak üzere 50'nin üzerinde ticaret kolonisi olduğu çivi yazılı tabletlerden öğrenilmektedir. Fakat tüm kolonilerin yerleri belirlenebilmiş değildir. Kaniş, Hattuşa ve Pruşhanda dışındaki Karumlardan biri Yozgat yakınlarındaki Alişar bir diğeri de Karahöyük olduğu düşünülmektedir her iki yerleşmede her ne kadar sayısı az olsa da kil tablet bulunmuştur. (Larsen, 1976, s. 366)

Bu tüccarların kullandıkları ticaret yolu, yüzyıllar boyunca Mezopotamya'yı Anadolu'ya ulaştıran yol olmuştur. Asurlu tüccarlar döneminde sistemli bir ticaret ağının vazgeçilmez parçası haline gelmiş olan yolun başlangıcı Kültepe kanişe yaklaşık 1000 km uzaklıkta bulunan Asur kentidir. Asur'dan yola çıkan ticaret kervanları Dicle Nehri ve Habur çayı boyunca Kuzeye doğru ilerleyip Diyarbakır üzerinden Anadolu'ya giriyorlardı. Daha sonra Malatya, Şanlıurfa ve

Kahramanmaraş'ı geçerek Torosların kuzeyini aşıp Tuz Gölü'nün güneyine, sonrasında Sivas, Tokat, Amasya üzerinden Kaniş Karumuna ulaşıyorlardı. Fakat yollar arabalar için elverişli değildi. Zira ticareti yapılan mallar 14 eşekten oluşan kervanlarla taşınıyordu ve bir defada en az 200 eşekle yola çıkılıyordu. Ticaret değiş tokuş usulü ile yapıldığı için eşekler giderken de dönerken de yüklüydüler. Yolculuğun tehlikelerinden korunmak için köpekleri kullanıyorlardı. Ticaret kolonilerinde yaşayanların tamamı Asurlu değildi. Anadolu ve Suriyeli olanlar da vardı. Ancak hakimiyet Asurlu tüccarlardaydı (Işık, 2020, s. 14-15; Kaya, 2017, s. 125-127).

Kaniş Karumu tüm yabancı tüccarların bir araya geldiği bir uluslararası ticaret merkeziydi. Onların ticari faaliyetlerini sürdürdükleri yerde sahip oldukları evleri ve idari, ticari, kültürel, dinsel özellikleri olan mahalleleri vardı. Yaşadıkları mahallenin idari işlerini kentin babaları denen yaşlılar Meclisi yürütüyordu düzen bu meclisin aldığı kararlarla sağlanıyordu. Aralarındaki adli sorunlar beşte birler denen bir kurul mahkemesinde çözülüyordu. Tüccarlar Anadolu'daki yerli kadınlarla evlilik yapabiliyorlardı.

Asur Ticaret kolonileri döneminde ticaret takas usulü ile yapılıyordu. Tabi ki bir değer ölçüsü vardı. Külçe altın ve gümüş değerinin belirlenmesindeki ihtiyacı gideriyordu. İlki toptan, ikincisi perakende hesaplarda kullanılıyordu. Altının 8'de biri oranında bir değere sahip gümüşün kilosu 70 kilo bakıra bedeldi. En değerli maden 5 kilo altına ya da 40 kilo gümüşe eşdeğer olan Amutum denilen madendi. Yani bir kilo Amutum'a sahip olmak, için 5 kilo altına ya da 40 kilo gümüşe eş değer bir mal verilmesi gerekiyordu. Amutum olarak adlandırılan bu değerli madenin Asur Ticaret kolonileri döneminde yeni keşfedilen Demir olabileceği düşünülmektedir.

Asurlu tüccarların değiş tokuş ticaretini yaptığı ürünler bakır, altın, gümüş, yün, kereste, kalay, giysi ve diğer dokuma ürünleriydi. Asurlu tüccarlar bunlardan ilk 5'in Anadolu'dan alıp Asur'a götürüp satıyorlardı. Kalay ve dokuma ürünleri ise Asur'dan Anadolu'ya getirilip satılıyordu. Dokuma Asurluların üretimi idi. Kalay Mezopotamya'da bulunmayan bir madendi. Bu nedenle Asurlu tüccarların kalayı nereden temin ettikleri kesin olarak bilinmese de Anadolu'ya getirilen kalayın kaynağının İran veya Afganistan olabileceği düşünülmektedir (Kaya, 2017, s. 125-127).

Tunç alaşımdan yapılan kalay hem Hattiler hem de Hititler için gerekli olan bir ihtiyaçtı. Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticari faaliyetlerini barış ile sürdürebilmelerinin garantisini ise Hatti kasabalarının ru-ba-rum denen yöneticileri garanti ediyordu. Bu yöneticiler verdikleri garantinin karşılığında tüccarlardan %10 oranında vergi alıyordu. Hem alış hem de satış için uygulanan bu vergiler sayesinde kişisel zenginliklerini arttırmaya başlayan Hattuşa, Neşa, Puruşanda, Kuşşara, Mama, Zalpa, Urşu ve Şalativara gibi çok sayıda irili ufaklı şehrin yöneticisi bu zenginleşmenin getirdiği güç ve fırsatı değerlendirerek, bulundukları şehirlerde hanedanlıklar kurmaya başladılar (Koçak, 2009, s. 209-226; Memiş, 2020, s. 81).

Kültepe Kaniş Karumunda yapılan kazılarda bulunan ve Kültepe tabletleri olarak adlandırılan çivi yazılı kaynaklardan öğrenilen bilgilere göre, Anadolu'da yaşayan topluluklar geçimlerini tarım ve hayvancılık yaparak sağlıyorlardı. Yerli halkın tarım yaparak ürettikleri, tükettikleri ve ticaretini yaptıkları ürünlerin neler olduğu Kültepe tabletlerinden öğrenilmektedir. Kültepe tabletlerinde meyve ve sebze isimlerine sıkça rastlanmaktadır. Üretilen meyveler arasında adı en çok geçen meyve üzümdür. Üzüm meyve olarak tüketilmesinin yanın da şarap yapılarak da tüketilmektedir. Kültepe metinlerinde halkın şarabı hem tükettiği hem de ticaretini yaptığı belirtilmektedir. Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'da üretilen şarap Mezopotamya'ya götürülüp satılmaktadır. Ayrıca şarap sipariş edilen ürünler arasında da yer almaktadır. Bu bilgilere tüccarların masraf listelerinden ulaşılmaktadır.(Günbattı, 1999, s. 75-83).

Şarap Anadolu'da önemli bir yere sahiptir. Ve üretimi kontrol altında yapılmakta olup şarap üretiminden sorumlu görevliler bulunmaktadır. Bu görevlilerin kralın yemek şölenlerinde veya tanrılar adına düzenlenen törenlerde şarap sundukları ve sarayın şarap ihtiyacını gidermek için çalıştıkları düşünülmektedir. Yerli halkın kendi arasında şarabı borç olarak verdiği metinlerde geçen “ bağ bozumunda, bağ bozumuna kadar, bağ bozumundan sonra” ifadelerden anlaşılmaktadır.

Bir Kültepe metninde borçlu birinin borcunu “ 1/3 mina 2 ½ seql gümüş Nunu, Nanaya ve Zuhuzaya üzerindedir. Tataya alacaktır. Bağ bozumunda tartacaklar (ödeyecekler)” şu ifadelerle üzüm hasadı yaptığı zaman ödeyeceği belirtilmektedir. Bu

tabletteki ifadeden de anlaşılacağı üzere tarımın hem sosyal hem de ekonomik hayatta önemli bir rolü vardır (Öz, 2011a, s. 55-73).

Asur Ticaret Kolonileri döneminde Anadolu’da başlıca arpa ve buğday tarımı yapılmaktaydı. Arpa ve buğday, ana besin ürünü olmalarının yanı sıra borç verilmiş ürünlerin faizi olarak da alınabiliyordu. Kültepe metinlerinde verilen borcun verilmediği durumlarda, borcun faizi öncelikli olarak tahıl ürünlerinden talep edilirken evcil hayvan olarak da mahsup edilebiliyordu. Borçlunun yerli halktan ve alacaklı kişinin Asurlu olması durumunda Asurlu tüccar borçlarının faizi olarak gümüş istiyordu (Öz, 2011a, s. 49).

Kültepe tabletlerinde sebze isimleri meyve isimlerine kıyasla daha az rastlanmaktadır. Tabletlerden öğrenildiği kadarıyla soğan en çok tarımı yapılan sebzedir. Soğan tüketilmesinin yanı sıra ticareti de yapılan bir üründür. Tarımı yapılan diğer sebzeler ise fasulye, bezelye, bakla, sarımsak pırasa, lahana ve salatalıktır.

Anadolu’da tarım yerli halkın yaşantısıyla iç içe geçmiştir. Tabletlerde geçen “hasat zamanına kadar/ hasat zamanında”, “bağ bozumunda”, “orak tutma zamanına kadar” ve “tohum atma zamanında” ifadeleriyle anlaşılmaktadır.

Su, tarım toplumları için çok önemli yere sahiptir. Asur ticaret kolonileri için de bu durum böyledir. Kaniş şehrinde bulunan ekim alanları ve tarlalar, su kanalları yardımıyla Sarımsaklı akarsuyundan getirilen su ile sulanıyordu. Kaniş yerleşiminin yüksek kesimlerinde kuyu suyu kullanıldığı düşünülmektedir. Ekim alanları belirli periyodlarla sulanmaları gerektiği için ve büyük alanlar olduklarından yerleşim yerinin dışında sulama kanallarına yakın bir şekilde konumlandırılmışlardır.

Eski Anadolu’da tarım arazileri arpa ve buğday için kullanılırken meyve ve sebze ekimi için bahçeler kullanılmaktadır. Tarım için elverişsiz olan topraklar dağlık alanlar ve meralar hayvanların otlatılması için kullanılmaktaydı. Belgelere göre Kaniş’te sulanmamış ürün arazisi, bahçe arazisi ve bozkırlar olmak üzere üç tip arazinin olduğu bilinmektedir. En büyük arazi tipleri olan sulanmamış ürün arazileri arpa ve buğday için ayrılmıştır. Sulanmamış tarım arazileri, sebze yetiştirmek için sulama ihtiyacı olan bahçe alanlarının hemen bitişiğinde yer almaktaydı. Sebze bahçeleri çok sulama gerektirdiği için daha alçak bölgeler de, meyve bahçeleri ve

üzüm bağları ise çok daha geniş ve sulamanın mümkün olduğu tepelik arazilerde bulunmaktaydılar.

Eskiçağlardan beri insanların beslenme alışkanlıkları, bulundukları coğrafya ve iklim koşulları mutfak kültürünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Orta Anadolu iklimi tahıl yetiştirmeye uygun olduğundan çoğunlukla hububat yetiştirilmiş ve çoğu besin maddesi tahıldan üretilmiştir. Tahıllar belirli işlemlerden geçtikten sonra, ekmek ve bulgur gibi temel gıdalar ve bira gibi içecekler üretilmiştir. Bereketin ve üretimin simgesi olan tarım arazileri boş bırakılmamış, tarım arazileri sistemli ve düzenli bir şekilde tarımsal üretimin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Dönemin koşulları göz önüne bulundurulduğunda bunun insanlık tarihi açısından önemli bir gelişme olduğu, Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu’da zengin mutfak kültürüne ve üretim noktasında ilerlemiş bir toplum yapısının oluştuğu söylenebilir.

Neolitik dönemde Anadolu’da başlayan tahıl kültürü, sonraki devirlerde gelişerek devam etmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Devri’nde, Anadolu insanının sofrası kültürü oldukça gelişmiş, bu kültürün temel ürünleri ise tahıllardan üretilmiştir.

Kültepe tabletlerine göre Anadolu’da tarımı yapılan ürünlerin başında buğday ve arpa gelmektedir. Kültepe tabletlerinde arpa ve buğdayın yerli halkın, kendi arasında borç olarak alınıp verilen nesnelerin başında geldiği görülmektedir. Anadolu insanı için temel besin ürünleri olan arpa ve buğdayın ticari ürün olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu’da yaşayan yerli halk bağ, bahçe ve tarlalarında ürettikleri tahıl ve çeşitli besin ürünlerini tüketerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Sever, 1995, s. 3).

Anadolu’nun hemen her bölgesinde yetişmesinin dolayısıyla arpa ve buğdaydan üretilen ürünlerin satış fiyatlarını da etkilemiş ve bu fiyat doğal olarak ürünlerin çokluğundan ötürü yüksek tutulmamıştır. Besin ürünlerinin fiyatlarını öğrenmemi konusunda masraf listeleri önemlidir. Masraf listelerinde çoğunlukla arpa ve buğday, ekmek, bulgur ve yağ birlikte geçmektedir.

Temel besin ürünü ve ticari ürün olmalarının yanı sıra arpa ve buğday borç verilen ürünlerin faizi olarak da alınıyordu. Yerliler arasında hazırlanmış borç senetlerinin çoğunda, borcun ödenmemesi halinde faiz olarak başta tahıl olmak üzere,

ekmek, yağ ve bal gibi besin maddeleri ile küçükbaş ve büyükbaş hayvan talep edilebiliyordu. Alacaklının Asurlu, borçlunun yerli halktan olması halinde Asurlu tüccarlar faiz olarak gümüş istiyordu. Ancak sayıları fazla olmamakla beraber bazı borç senetlerinde Asurlu tüccarlar yerlilere verdikleri borcun faizini hububat olarak da alabiliyordu.

Asurlu bir tüccarın yerli birine verdiği borcun faizinin karşılığını hububat olarak istemesi, Kültepe tabletlerinde sık karşılaşılan bir durum değildir. Asurlu tüccarların faiz karşılığında gümüş yerine hububatı tercih etmelerinin sebebi şöyle açıklanabilir; Mezopotamya'nın iklimi, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan alüvyonlu topraklar hariç, tarıma çok elverişli değildir. Bundan ötürü Anadolu'nun tarım ürünleri yönünden zengin oluşu, Asurlular tarafından ticari açıdan değerlendirilmiştir. Tüccarlar, Anadolu'nun belirli bir şehrinde kalmayıp ticaret maksadıyla sürekli başka şehirleri dolaştıkları için, yerleşik yaşamı gerektiren tarımla uğraşmaları mümkün değildir. Bu durumdan ötürü tüccarlar besin ihtiyaçlarını yerlilerin ürettiği tarım ürünlerini satın alarak ya da yerlilere verdikleri borcun faizi olarak hububat alarak karşılıyorlardı (Öz, 2011a, s. 53-62).

Tarım ve hayvancılık yapan yerli halkın dışında küçük ticari girişimlerde bulunan yerli tüccarlar gibi büyük tahıl tüccarı olarak nitelendirilebilecek kişilerde vardı. Anadolu'da büyük tahıl ticareti yapan tüccarlardan birisi, 1951 yılı Kültepe kazılarında bulunan tabletlerin çoğunda tahıl ticareti başta olmak üzere gümüş ve köle alım satımlarıyla ilgilendiği anlaşılan ve sürekli alacaklı konumunda görülen Peruwa'dır. Peruwa'ya ait tablette, Peruwa'ya gümüş ve tahıl borcu olanlar arasında Talwahşuşara şehri sakinleri de bulunmaktadır. Bu şehrin adı ilk defa Kültepe metinlerinde geçmektedir. Bu tablette adı geçen tüccarın sadece Kaniş şehriyle sınırlı kalmadığını Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasıyla ticari ilişkileri olduğu bilinmektedir. Tablette tüccara borçlu olanların tamamı yerli halktır. Tahılın ve gümüşün hasat zamanında tüccarın ölçü kabı ile tartılacağı belirtilmektedir (Şahin, 2005, s. 426-433).

Tablette tüccara borçlu olan kişinin borcunu ödememesi durumunda borcun diğer aile üyelerinden alınacağı belirtilmiştir. Yerlilere ait sıkça karşılaşılan, borçlu kişinin ölmesi durumunda ailenin diğer fertlerinin borçtan mesul tutulduğunu gösteren ifadeler vardır.

Eski Anadolu’da kadınlarda ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kadınlar özellikle tahıl ticareti ile uğraşmışlardır. Bu kadınların başında yerli Madawada gelmektedir. 1963 yılında Kültepe kazılarında bulunan tabletler arasında bu kadın tacirin ticari ilişkileri hakkında bilgi veren bir grup tablet bulunmuştur.

Eski Anadolu’da sadece tüccarlar değil, din adamları da tahıl ticareti ile uğraşmışlardır. Yine Kültepe’ de bulunan tabletlerde Tanrı Higişa’nın rahibi olan Şivaşmei adlı rahibin tahıl ve bira ekmeği ticareti yaptığı anlaşılmaktadır.

Tahıl tüccarlarının borç verdikleri hububatlar, sürekli çuvallarla ifade edilmektedir. Kültepe tabletlerinde borç verilen ürünlerin içinde tahıllarla birlikte bira ekmeği de sıkça geçmektedir. Bir tarım topluluğunda hububatlar insan hayatının devamı için gerekli olan ürünlerin başında gelmektedir. Üretilmesi ve saklanması kolay, besin değeri yüksek, buğday ve arpa gibi kültür bitkilerinden, insanlar hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Eski Anadolu toplumları tarlada ve bahçede yetiştirdikleri ürünlerle yiyecek ihtiyaçlarını karşılamış, ticari ürün olarak satışını yapıp gelir elde etmişlerdir(Öz, 2011a, 49-55).

3.1.1.Tahıllardan elde edilen besin maddeleri ve içecekler

Tahıllardan üretilen en önemli besin maddelerinden birisi ekmektir. Kültepe tabletlerinde ekmek çoğunlukla Ninda ideogramı ile geçmektedir. Akadca akalu veya aklu yazılışlarına da çok rastlanılmaktadır. Ekmek çokça borç senetlerinde ve masraf listelerinde bahsedilmektedir. Kültepe tabletlerinde ekmeğin yapılışına dair bilgi yoktur. Karum alanında yapılan kazılarda neredeyse her evde bulunan fırınlar, her ailenin kendi ekmeğini yapabildiğini göstermektedir. Ocakların yemek yapmak, fırınların ise ekmek ve tablet pişirmek için kullanıldıkları düşünülmektedir. Fırınların çoğu ateşe dayanıklı bazalt molozları ile örülmüş, içleri ve dışları çamurla sıvanmıştır. Çok az sayıda kerpiçle örülmüş fırında bulunmuştur (Öz, 2011a, s. 64-74).

3.1.2. Bulgur

Tahıllardan üretilen bir diğer besin ise bulgurdur. Kültepe metinlerinde bulgur ezmek parçalamak anlamındaki hasalu fiilinden türetilmiş haslatun kelimesinin karşılığı olduğu düşünülmektedir. Bulgur Kültepe tabletlerinde çok

bahsedilmemektedir. Sadece birkaç masraf listesi ve borç senedinde geçmektedir(Öz, 2012, s. 161-163; Aydın, 2012, s. 485).

3.1.3. Bira ve Çeşitleri

Anadolu’da tahıllardan üretilen ürünlerden biri de biradır. Bira özellikle arpadan üretilir. Bira Anadolu kaynaklarından çok daha öncesinde Mezopotamya kaynaklarında bahsedilmektedir. Bu belgelere göre bira ilk olarak Mezopotamya’da üretilmiştir. Mezopotamya’da yapılan kazılarda, arkeolojik ve filolojik buluntular insanların günlük hayatlarında ve özellikle dini törenlerde ve bayramlarda bira tükettiklerini göstermektedir. Mezopotamya kaynaklarından olan Sümerce tabletlerde pek çok bira ismi kayıtlıdır. Bu tabletlerden göre bira Sümerlerin günlük hayatlarında sudan sonra en çok tüketilen içecektir. Aynı zamanda kutsal bir içecektir. Biranın Sümerler tarafından bulunduğu düşünülmektedir. Ancak bu iddiaları kanıtlayacak yeterli bilgi yoktur.

Mezopotamya’da olduğu gibi Anadolu’da bira en çok tüketilen ürünlerdendir. Kültepe tabletlerinde bira kelimesinin karşılığı Sümerce Kaş ya da Akadca Sikarum olarak kullanılmaktadır (Aydın, 2020, s. 445). Kültepe tabletlerinde bira çoğunlukla masraf listelerinde ve Asurlu tüccarların kendi aralarındaki yazışmalarda arpa, buğday, bira ekmeği, çimlendirilmiş arpa ve bira kâsesi ile birlikte geçmektedir. Kültepe metinlerinde bira ekmeği ile ilgili olarak sıkça Asurlu kadınlardan bahsedilmesi Mezopotamya’da olduğu gibi Anadolu’da da biracılığın kadınlar tarafından meslek olarak yapıldığı düşünülmektedir. Mezopotamya toplumlarının bira yapımı konusunda çok ileri düzeyde oldukları bilinmektedir. Hammurabi kanunlarında biracılık yapan kişiler hep kadınlardır. Bu durum Mezopotamya’da bira üretimi ile uğraştıklarının göstergesidir. Asurlu kadınların Anadolu’ya geldiklerinde bira üretimi ile ilgilenmeye devam ettikleri söylenebilir “*Eğer bir kadın bira satıcısı (meyhaneci), biranın fiyatı karşılığı arpa kabul etmesse, büyük ağırlık (ağırlık ölçüsü) ile gümüş kabul ederse ve bira karşılığı alacağı arpayı gümüş karşılığından çıkarırsa, o bira satıcısı kadını itham edecekler, suya atacaktırlar. Eğer bira satıcısı (meyhaneci) kadının evinde haydutlar toplanırsa, o haydutları yakalamaz ve (kadın onları) saraya yollamazsa o bira satıcısı kadın öldürülecektir.*” (Tosun, & Yalvaç, 2002, s. 195). Yine benzer şekilde Ammi-Şaduqa fermanında da Birahanecileri kadın olarak zikretmektedir

“(Meyhânececinin) saraya olan gümüş ve arpa sorumluluğunu ödemesi gereken, şehir dışında bulunan bir meyhânece kadın, kral memlekette adâleti tesis ettiği için, musaddinum (onun) bakiye borçlarını istemeyecektir. Bira ve tahıl borç veren biracı kadın, ne borç veriyse (borç verdiklerinin hiç birini) istemeyecektir.” (Tosun, & Yalvaç, 2002, s. 269). Fakat şu ana kadar bulunan tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla bira yapımı ile ilgilenen yerli kadın isimleri ile rastlanmamıştır. Bu durum yerli halkın bira üretmediği veya üretimini bilmediği anlamına gelmemektedir. Bira kolaylıkla herkesin kendi evinde yapabildiği, ticaretle uğraşan çok az sayıdaki yerli tüccarlar dışında yerliler belgelerinde bira yapımından çok az bahsetmişlerdir. Tabletlerde bira yapımı ile ilgili sürekli Asurlu tüccar isimlerinin bahsedilmesinin sebebi, bira Asurlu tüccarlar için ticari ürün olarak görülmektedir (Hasdemir, 2020, s. 1616-1617).

3.1.4. Bağcılık ve meyve yetiştiriciliği

Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu’da üretilen meyvelerin başında üzüm gelmektedir. Tabletler de üzüm asma ve şarap anlamlarında Akadca kiaranum Sümerce gestin anlamları kullanılmaktadır. Bu kelimeler geçtiği metinlerde, üzümünden ziyade şarap anlamında kullanılmıştır. Şarap Anadolu insanı için özel bir içecektir. Bir metinde Galkaranim yani şarap üretiminden sorumlu kişilerin yöneticisi unvanı, şarabın hazırlanması ve sunulması gibi birtakım işlemlerden sorumlu kişilerin ve bunun bir meslek olarak yapıldığını göstermektedir. Bu durum şaraba ne kadar önem verildiğini işaret eder. Büyük olasılıkla bu görevliler tanrıların onuruna veya kral yemeklerinde düzenlenen bayram törenleri ve festivallerde şarap sunan ve sarayın şarap ihtiyacının karşılanmasından sorumlu kişilerdi (Gökçek, & İnce, 2016, s. 55). Asur Ticaret Kolonileri Devrinde üzüm yetiştiriciliği önemli tarım faaliyetlerindendi. Birçok Kültepe tabletlerine konu olan üzüm ve şarap bağ bozumuna kadar, bağ bozumunda, bağ bozumundan sonra ifadeleri ile borçlu kişinin borcunu ödeyeceği zamanı belirlemek amacıyla tarihlemeye zirai tabirler yerli halk arasında düzenlenen borç senetlerinin çoğunda kullanılmıştır. Üzüm üretimine bağlı olarak bağcılığın yaygınlaşması ile bu tarım faaliyeti insanların ticari ve sosyal hayatında önemli yer edinmiştir.

Kültepe kazılarında bulunan tabletler ve arkeolojik malzemeler Anadolu’da meyve yetiştiriciliğinin yaygın bir biçimde yapıldığını göstermektedir. Kaniş karumu

kazılarında özellikle ikinci katta hemen hemen her evde kullanılan kaplardan birinin meyvelik olduğu anlaşılmıştır. Meyveliklerin kulplu kulpsuz ve çam biçimli olanları mevcuttur.

Kültepe tabletlerinde meyve isimleri sebze isimlerinden daha çok geçmektedir. Eski Anadolu’da tarımı yapılan meyveler arasında nar, incir ve meşe palamudundan da Kültepe tabletlerinde bahsedilmektedir. Anadolu’da bilinen meyveler sadece bunlar değildir. Hititçe belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla hurma, kayısı, elma, alıç, muşmula ve kirazda yetiştirilmekteydi (Öz, 2011a, 99-105).

3.1.5. İncir

Kültepe tabletlerinde incir anlamında kullanılan kelime Tittum’dur. İncir tabletlerde çoğul şekli tinatum olarak görülmektedir. Ve bir meyveden çok itukam tinatim yani incir ayı şeklinde ay adı olarak kullanılmaktadır. İncir ayı Asurların kendi aralarında düzenledikleri borç senetlerinde borcun ödeme zamanını belirlemek amacıyla tarihlemeye kullanılmaktadır(Öz, 2011b, s. 106-108; Aydın, 2020, s. 344).

3.1.6. Nar

Kültepe tabletlerinde Anadolu’da bilinen bir diğer meyve nardır. Tabletlerde nar lurmum kelimesi olarak geçmektedir. Şu ana kadar sadece iki tane metinde geçmektedir. Bu belgelerde narın çoğulu lurmatum olarak karşımıza çıkmaktadır. İki metin haricinde başka belgelerde adının geçmemesi diğer meyvelere oranla daha az talep edildiği düşünülmektedir (Öz, 2011b, s. 285-294).

3.1.7. Kültepe Tabletlerinde Soğan

Kültepe tabletlerinde çok fazla sebze adı geçmemektedir. Metinlerde en çok adı geçen sebze soğandır. Eski Asurca metinlerde Akadca sumkum adı geçen soğan Kültepe tabletlerinden daha önce Mezopotamya kaynaklarında da görülmektedir. Sumkum ifadesi Kültepe tabletlerinde hem soğan hem de sarımsak için kullanılmıştır. Soğan kervan yolculukları esnasında yapılan harcamaların kaydedildiği masraf listelerinde geçmektedir. Tabletlerde soğan için yapılan ödemeler çoğunlukla şekel üzerinde olduğu ve fiyatların düşük olduğu görülmektedir(Öz, 2011a, s. 94-96; Aydın, 2020, s. 725; Aydın, 2012, s. 624).

3.1.8. Tarımda Sulama Sistemleri

Su tarih boyunca tarımla uğraşan toplumlar için çok ayrı bir öneme sahip olmuş ve resmen kutsallaştırılmıştır. Neolitik dönemde tarım faaliyetleri ile beraber yerleşik hayata geçen insanlar yerleşim alanlarını su kaynaklarına yakın bölgelere kurmuşlardır. Yıllık yağış miktarının az olduğu kuru tarım yapılan bölgelerde nehirlerden açılan kanallar yoluyla tarım arazilerinin sulanması mümkün olmuştur.

Kaniş şehrinde bulunan arkeolojik kalıntılar ve tabletler, Eski Anadolu'da arazilerin sulanması için nehirlerden faydalandığını göstermektedir. Orta Anadolu'daki yıllık yağışın az olmasından ötürü tarım yapan Anadolu insanları için su sıkıntısı oluşmuş yağmur suyuna bağlı kuru tarım yapılması zorunlu olmuştur. Yağmurun yağmadığı veya geç yağdığı zamanlarda tarım arazisinin yeterli su alamaması ürünün tarlada iken kurumasına, hasat döneminin değişmesine, üretilen ürünün kalitesinin düşmesine sebep olmuştur. Bu durumdan ötürü çevrede bulunan doğal su kaynaklarından kanallar açılması zorunlu hale gelmiş ve bu sayede tarla bağ ve bahçelerin sulanması mümkün olmuştur. Kızılırmak Nehrinin kollarından Kayseri ili sınırları içerisinde bulunan Sarımsaklı suyu bölge halkı için çok önemli bir kaynaktır. Kaniş şehri ve çevresindeki araziler Sarımsaklı Nehrinden açılan kanallar sayesinde sulanıyordu. Tarım arazileri düzenli sulamayı gerektirdiği için ve geniş arazileri kapladıkları, için kanallar yardımıyla sulanıyordu. Bu durumdan ötürü tarlalar köyün içinde değil de şehrin dışında sulama kanallarına yakın yerlerde bulunuyordu (Öz, 2011a, s. 130-134).

3.1.9. Kültepe Tabletlerinde Adı Geçen Tarım Aletleri

Saban ve Orak

Tarihte ilk tarım faaliyetleri Neolitik dönemde insanların yerleşik yaşama geçmesiyle başlamıştır. İnsalar erleşik yaşamla birlikte kendi besinlerini üretmeye başlamışlardır. İnsanoğlu, tarımla uğraştığı ilk zamanlarda hayvan kemiklerine veya boynuzlarına taktığı obsidyen ve çakmak taşı gibi kesici taşları kullanarak tarım faaliyetleri yapmışlardır. Zaman içerisinde ilkel tarım aletlerinin yerini saban ve orak almıştır (Bahar, 2014 s. 177-184).

Kültepe kazılarında sabana ait parçalara ya da sabanın benzetildiği herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Ancak Kültepe tabletlerine göre Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Anadolu'da saban kullanılıyordu. Kültepe tabletlerinde saban Akadca epinnum (Aydın, 2020, s. 698) yazılışı ile geçmektedir.

Eski çağlarda sabanın kullanımının günümüzden farklı olduğu düşünülmektedir. Köylüler toprağı ekime hazır hale getirmek için öküze bağlanan sabanı kullanarak toprağı işlemişlerdir. Ancak Kültepe tabletlerinde sabanın sığıra ya da öküze bağlandığına dair bilgi bulunmamaktadır. Kültepe de yapılan arkeolojik kazılar ve Kültepe tabletlerine göre Eski Anadolu'da kullanılan bir diğer tarım aleti ise oraktır. Kültepe kazılarında bulunan eserler arasında tunçtan yapılmış oraklar bulunmuştur. Metinlerde orak tutma zamanına kadar, orak zamanında şeklinde zirai terimler sıkça geçmektedir. Kültepe metinlerine göre orak fiyatları boyutu ve yapıldığı malzemeye göre değişse de genellikle fiyatların düşük olduğu anlaşılmaktadır(Öz, 2011a, s. 142-146).

Orak ile hasat edilen tahılları harman yerinde başaklarından ayırıp tanelerini toplamak için döven kullanıldığı düşünülmektedir. Sadece bir metinde geçen şurum kelimesinin sözlük anlamı obsidyen taşı ve kesici çakmak taşıdır. Taşın dövene benzer bir aletin altına çakılarak kullanıldığı düşünülmektedir. Günümüzde döven veya döğen olarak bilinen tarım aletinin altına çakmak taşları çakılarak kullanılmaktadır (Yüksel, 2018, s. 76 ; Öz, 2011a, 142-146)

3.2. Hititler'de Tarım

Hititlerin ne zaman Anadolu'ya geldikleri hakkında kesin bilgi yoktur. Yapılan araştırmalar doğrultusunda Hititlerin Anadolu'nun yerli halkı olmadıkları ve yıllar süren göçler sonucunda Anadolu'ya yerleştikleri düşünülmektedir. Asur Ticaret Kolonileri Çağın'a ait tabletlerden öğrenildiği üzere Hititlerin Anadolu'da kesin olarak varlıklarını sürdürdükleri ve burada bulunan küçük devletlerin birleşmesi sonucu ortaya çıktıkları düşünülmektedir (Sevinç, 2008, s. 12).

Hitit Krallığı MÖ 1660-1460 yıllarında Anadolu'da bulunan Hatti beyliklerinin birleşmesi sonucunda kurulmuştur. Hitit Devletinin kurulmasıyla Anadolu'da siyasi birlik sağlanmıştır. Hitit Krallığı MÖ 1460-1190 yılları arasında bu siyasi bütünlük

sayesinde büyümüş ve Büyük Hitit Krallığı olarak tanımlanmıştır (Akurgal, 2005, s. 55).

Asur, Babil ve Mısır krallıklarıyla komşu olan Hitit Krallığı bu krallıklarla ilişkileri sonucunda hâkimiyet alanını genişleterek imparatorluğa dönüşmüştür. Hitit Devleti MÖ 13 yüz yılın ilk çeyreğinde Mısır Devletiyle mücadele halinde olmuştur. Daha sonra Deniz Kavimlerin Anadolu'ya göçü ile beraber güç kaybeden Hitit Devleti yıkılmıştır. İdarî ve ekonomik üstünlüklerinin sağladığı avantaj sayesinde uzun bir süre Anadolu'da siyasi varlık göstermişlerdir (Duran, 2003, s. 14).

Hitit Devletinde merkezi bir yapı bulunmaktaydı. Hitit Krallığı bu birliği bünyesinde bulundurduğu krallıklardan daha güçlü olduğu için sağlayabilmiştir. Merkezi yapının oluşmasıyla beraber kent yaşamında iş bölümüne dayalı bir yaşam başlamıştır. Bu gelişmelerin akabinde kentlerin korunması için surlar ve ibadet etmek için tapınaklar inşa edilmiştir. Merkezi yapı ile bir yönetici sınıf oluşmuş ve Hitit topluluklarının gelişmesini sağlamıştır. Merkezi birlik sağlanırken krallıklar arsında güç mücadeleleri yaşanmıştır. Bu mücadeleler sonucunda güçlü olanlar kendilerine göre daha güçsüz olanları kontrolleri altına almışlardır. Bu durum merkezi idarenin daha güçlü olmasına yol açıp siyasal ve ekonomik faaliyetlerde devamlılık sağlanmıştır (Kayaöz, 2019, s. 7).

Hitit halkının en temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Hitit devletinin vatandaşlarının büyük bölümü köylerde yaşamaktadır. Hitit kanunlarından öğrenildiği kadarıyla toprakların bir kısmı tımar arazilerine ayrılmıştır. Diğer topraklar ise meyve ağaçlarına ve üzüm bağlarına ayrılmıştır. Bu bilgilerden hareketle Hitit halkının büyük çoğunluğunun tarımla geçimini sağladığı düşünülmektedir (Bülbül, 2017, s. 269).

Hitit Devletinin başkenti olan Hattuşaş günümüzde Çorum ilinin sınırları içinde kalmaktadır. Anadolu'nun ortasında olmasından dolayı yazları kuru, sıcak ve az yağışlı, kışları ise çok kar yağışlı olan bölgenin geçmişte ormanlık bir alan olduğundan ötürü ılıman bir iklimin hâkim olduğu düşünülmektedir. Adı geçen bölgede sulama, tarımına elverişli olmadığından ötürü, kuru tarım yapılmaktadır. Yağmur suları ile tarlaların sulandığı tarım şeklinin olduğu düşünülmektedir (Eğilmez, 2005, s. 22).

Hitit Devleti toprağın alınıp satılması ve ne şekilde kullanılması gerektiğinin yasalarla düzenleyip, tarım sektörünün üretimini arttırmayı amaçlamıştır. Tarım arazilerinin statüleri hakkında Hitit metinlerinde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hitit belgelerinden vadi ve nehir havzalarında tarıma uygun olan her alanda tarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Hitit ülkesinde nehirlerin derin çukurlar oluşturmadığı bölgelerde sulu tarımın kolay yapıldığı düşünülmektedir. Sulu tarımın yapıldığı arazilerde verim yüksek olduğu için sulak alanlarda bulunan araziler ekonomik olarak daha pahalıdır (Yakar, 2007, s. 236-238) .

Hitit ülkesinde bulunan araziler Tanrıların ve kralın malı olarak kabul edilirdi. Kral istediği vatandaşını toprak sahibi yapma yetkisine sahipti. Bunun haricinde vatandaşlar satın alma yoluyla da toprak sahibi olabiliyorlardı ve özel mülkiyet hakları vardı (Recep, 1996, s. 74).

Hitit ülkesinde toprağı sadece hür vatandaşlar işleyebilirdi. Her vatandaş kendi tarlasının sahibiydi ve ürettiği tarım ürünleri ile ya da iş gücü şeklinde vergi ödemek mecburiyetindeydi. Devletin arazileri veyahut devlet kuruluşlarına ait olan araziler, saray görevlileri ya da hür vatandaşlar tarafından işleniyordu. Böylece hür vatandaşlar devlete vergilerini ödemiş oluyorlardı. Hitit ülkesinde ekilebilir alanların büyük kısmı kralın ailesine ya da kralın hediye ettiği üst düzey devlet yetkililerine aitti.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda tarım aleti bulunmuştur. Hitit metinlerinde çiftlik, ağıl, ahır harman yeri, odunluk, meyve bahçesi, arı kovanı, saban, bel ve el arabası kelimeleri çokça geçmektedir. Buradan hareketle tarımın Hitit Devlet ekonomisinin temel yapı taşı olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Hitit Devletinin başkenti olan Hattuşas'ın nüfusunun 30.000-40.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hitit Devletinin başkentindeki nüfusun yiyecek ihtiyacını karşılamak için tarımsal üretim oldukça önemlidir (Bülbül, 2017, s. 269-270).

Hitit ülkesinde tarım ve hayvancılık kanunlar yoluyla devlet tarafından kontrol altında tutulmuştur. Bu kanunlarla ekili arazilerin konumu, mülkiyet hakları ve doğal kaynakların kullanımı düzenlenmiştir. Hitit ülkesinde malların fiyatlarını, koşum hayvanlarının ve tarım işçilerinin alacağı ücretin belirlenmesinde devletin rolü konulan kanunlardan anlaşılmaktadır. Devlet kırsal alanlarda çiftçiliği teşvik eden politikalar uygulamıştır. Savaş ganimetleri Hitit ülkesinde kraliyet ailesi ve üst düzey

devlet yetkililerini zenginleştirirken, büyük Hitit ordusunu geçindirmek için yeterli değildir. Bu duruma çözüm olarak Hitit Devleti kırsalda tarım ekonomisinden elde edilen gelirleri de ordunun ihtiyaçları için kullanıyordu.

Hitit ülkesinde tarımsal iş veya askerlik görevi için kiralık tarımsal iş gücünden yararlanılmaktaydı. İlk zamanlarda kiralık tarımsal iş gücü hasat zamanı harman yerinin hazırlanması, balyaların bağlanması, tahılın yüklenmesi ve depolanması sırasında çok fazla işçiye ihtiyaç duyulmasından ötürü ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hitit kanunlarında sosyal statü hakkında doğrudan bir bilgi yer almasa da ülke vatandaşlarının hem hür hem de köle olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir. Köle sahiplerinin, kölelerini tarımsal iş gücünde kullandıkları ve başka hür vatandaşlara tarımsal iş gücünde kullanılmaları amacıyla kiraladıkları düşünülmektedir (Yakar, 2007, s. 235-240).

Başkent Hattuşaş'ta bulunan idari, hukuki ve dini metinlerde arazi mülkiyeti esasları, tohumluk bitkilerin devlet tarafından nasıl dağıtıldığını, arazinin nasıl ekilip biçildiğini göstermektedir. Hititlerin inancına göre Hitit tanrıları günlük hayatta sanki insanların içinde yaşıyorlarmış gibidir. Dini inanışlarının temelinde tanrıları bile onların ürettiği tarım ürünlerine ve hayvan ürünlerine mutlak şekilde bağımlı oldukları er almaktadır.

Günümüze 200 maddesi ulaşmış olan Hitit kanunlarının çoğu maddesi, ceza hukuku, arazinin işletilmesi ve kiraya verilmesinin yanında, koşum ve yük hayvanları ile tarım malzemelerinin kiraya verilmesi gibi tarım konularıyla alakalıdır. Bu kanun maddelerinden bir kez daha Hitit ülkesi için tarım ve hayvancılığın ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bulunan birçok metinde tarım, hayvancılık, üretim, yemekler hakkında bilgiler vardır. Bu belgelerin başında arazi bağış belgeleri gelmektedir. Bu metinler arasında kadastro metinleri de bulunmaktadır (Bülbül, 2017, s. 270).

Hitit ülkesinde zena yani güz mevsimi, çift sığırı, at ve katırla toprağın sabanla sürülmesi ve tohumun ekilmesiyle başlar. Çiftçiler tarlayı sürmeden önce yabancı otları ve ekinin kalitesini düşürecek unsurları araziden uzaklaştırarak işe başlarlar. Bu durum tarım faaliyetlerinin belirli özen ve düzen içinde yapıldığının göstergesidir. Dini inanışları gereği eğer tarlalarını çalı çırpıdan temizlemezlerse, tanrılarının gazabına uyaracaklarını düşünürler.

Hitit ülkesinde tarlaları sürmek ve ekmek için kullandıkları saban ve diğer tarım aletlerini korumak için Hitit kanunlarında caydırıcı ifadeler yer verilmiştir. Tarım aletlerinin çalınması durumunda çalan, ilk zamanlarda öldürülürken sonraki zamanlarda para cezası ile cezalandırılmıştır. Örneğin “ *Eğer bir sabanı hür bir adam açalarsa sabanın sahibi onu sabanın üzerine koyar ve öküzler aracılığı ile onu öldürür. Eskiden böyle yapılırdı şimdi 6 şekel gümüş veririr.*” (Aydın, 2016, s. 61-62)

Tarla sürüldükten sonra bir önceki sene hasat edilen tohumlar kullanılırken, elinde bir önceki yıldan tohum kalmayan çiftçiler ise birbirlerine tohum ödünç vermişlerdir. Hitit ülkesinde saray valisi de tohum dağıtmakla görevli kişidir. Çiftçilerin tohum ihtiyaçlarını karşılamak da bu kişinin görevidir. Yöneticiler tarafından halka tohum verildiği bilinmektedir. Hitit kanunlarında tarım malzemelerinin tarlalarda korunmasıyla ilgili ifadeler de yer almaktadır. Tarım faaliyetlerinde uygulanan ceza ilk zamanlarda idam olsa da zamanla ekonomik kıymeti olan malların tazmini şeklini almıştır. Bu tazmin ise üç koyun, otuz ekmek ve üç testi bira olarak belirlenmiştir. Tarımsal ekonomi Hitit halkı için çok önemli bir yere sahip olduğundan Hitit mitolojisi de bundan etkilenmiştir. İnanişâ göre Fırtına Tanrısı’nın çocuğu Tarım Tanrısı Telipinu hasat işlerini düzene sokmaktadır. Tohumlar ekildikten sonra Hititler tanrılarını memnun etmek zorundadır. Hitit panteonunda mahsullerin olgunlaşması ve hasat mevsimi olan yaz aylarında kutlanan bir bayramda vardır.

Hitit ülkesinde Mezopotamya ve Mısır’da bulunan tarım arazilerinin insanlar tarafından sulanmasının aksine insan eliyle sulamaya elverişli değildir. Fakat başkent Hattuşa verimli bir su kaynağına sahiptir. Yeşilirmak ve Kızılırmak nehirleri arasında bulunan ve bunların yanında Derinçay, Mecitözü gibi Hitit Devletinin bulunduğu alanda olsalar da bu sular geniş alanlarda olmadığından bu kaynaklardan yeterince faydalanamamışlardır. Hititler su depolamak için bazı alanlar belirlemişlerdir. Bu alanlar genelde tapınaklardır. Bu durum tarımın Hititlerin dini inanişlarında ne kadar etkili olduğunun göstergesidir.

Hitit ülkesinde arazilerin ekilip, sulanıp sürülmesinden sonra hasadı yapılan ürünler depolarda toplanmaktaydı. Depolama alanları başkent Hattuşa’da bulunan büyük tapınakta toplanmaktaydı. Boğazköy’de yapılan kazı çalışmalarında, büyük tapınakta bulunan depo odaları bu bilgiyi desteklemektedir. Bu tapınakta halktan vergi

olarak alınan tahıl, arpa, baklagiller, şarap ve kuru mahsuller de depolanmıştır. Hattuşaş'da yapılan kazı çalışmalarında, başka maksatlarla kullanılmış depolar da bulunmuştur. Sonuç olarak Hitit ülkesinde tarımsal faaliyetler belirli bir düzen ve süreç içerisinde yapılmaktadır (Kayaöz, 2019, s. 26-27).

Hitit ülkesinde kullanılan başlıca tarım aleti sabandı. Saban, öküzler ve atlarla kullanılırdı. Bir saban öküzünün bir aylık kirası 1 yarım şekel gümüş idi. Daha öncede bahsedildiği üzere Hitit Ülkesinde tarım aletlerinin korunması için kanun maddeleri ile çok şiddetli önlemler alınmıştır. Hitit ülkesinde bir sabanın çalınması bir öküzün çalınmasından daha önemlidir. Sabanı çalan kişinin cezası ölümdür. Bu durumlarda ölüm cezası ise suçluya boyunduruk takılıp, boyunduruğun aksi istikametlerinde iki öküzün çekmesi suretiyle suçlu parçalanarak öldürülürdü (Ünal, 2005, s. 144-149).

Yapılan arkeolojik kazılarda Hitit ülkesinde kullanılan bütün tarım aletlerine ulaşılamamıştır. MÖ 2. binyıla ait yerleşmelerde bulunan depolar ve besin işleme yerleri dışında tarım aletleri ile ilgili arkeolojik belgelerde, harman yeri odunluk, bel ambar, orak, değirmen taşı, yalak, saban, kağnı ve koşum takımları gibi kelimelerden çokça bahsedilmektedir. Görüldüğü üzere tarım aletlerine ulaşılmamışsa da metinlerden Hititlerin tarımda alet olarak ilerledikleri anlaşılmaktadır.

Hitit ülkesinde üretilen tarım ürünlerine bakıldığında tarım, tahıl, sebze, meyve, zeytinyağı ve şaraba dayalıdır. Hayvancılıkta ise; koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştiriciliğinin yanı sıra süt ve peynir üretimi de yapılmaktadır (Bülbül, 2017, s. 273).

Hitit ülkesinde üretilen tahıl ürünlerinde ilk sırayı buğday ve arpa almaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bulunan metinlerde birçok ekmek çeşidinin Hititler tarafından pişirilebildiğine dair bulgular vardır. (Yıldırım, 1996, s. 74). Başkent Hattuşaş'da bir yılda üretilen tahılın büyük bir kısmı depolanmaktaydı. Yapılan kazılarda bu depolarda çok fazla tahıl kalıntısı bulunmuştur (Eğilmez, 2005, s. 23). Hitit Devleti vatandaşlarının ihtiyaçlarına göre üretilen her bir tarım ürününün fiyatını belirlemiştir. Hitit halkının geçim kaynağının temel yapı taşı olan buğday diğer tahıllara kıyasla fiyatı daha düşük tutulmuş olup herkesin alabileceği fiyatlardadır (Reyhan, 2010, s. 66).

Yapılan arkeolojik kazılarda arkeologların elde ettikleri arpa, çavdar ve buğday kalıntıları, Hitit metinlerinde bu ürünlerin isimlerinin çokça geçmesi ile paralel olarak Hititler’de başlıca bu tahılların tarımının yapıldığına işaret etmektedir. Bu tahıllar arasında arpa ekimi en yaygın olanıdır. Arpanın en çok üretilmesinin sebebi ise ekmek yapımı haricinde bira yapımında da kullanıyor olmasıdır. (Kınal, 1987, s. 163).

Diğer yandan yağışın az olduğu yıllarda ve yarı kurak zamanlarda, arpanın buğdaydan daha fazla verim sağlaması da arpanın daha çok tercih edilmesinde rol oynamıştır. Hititlerde bira üretimi oldukça fazladır. Hasat edildikten sonra arpa ıslatıp, filizlenmeye bırakılıp, güneşte kurutuluyordu. Bu aşamada filizlenmenin bitmesiyle malt haline dönüşen arpa, bira yapımında ana madde olarak kullanılıyordu. Hitit ülkesinde bira evlerinin olduğu düşünülmektedir. Hitit metinlerinde bira hanede suç işlemiş Palhi adında bir rahipten bahsedilir. Rahip Palhi, temizlenmeden birahaneye girip birasını içtiği kamışı atmakla suçlanmaktadır (Yakar, 2007, s. 239).

Hitit ülkesinde ziraatın yanında bağcılık ve meyvecilik de yapılmaktaydı. Ziraat kadar çok yapılmasa da bağcılıkta da ilerlemiş durumdadırlar. Hitit kanunlarında birçok maddenin “Eğer bağlar” şeklindeki ifadeyle başlaması bağcılığın oldukça geliştiğini ve bağcılığın kanunlarla korunma altına alınıp, merkezi idarenin kontrolünde olduğunu gösterir. Hitit bağlarda ürettikleri üzümlerden şarap üretiyor ve tanrılarına bu şarabı sunuyorlardı. Hitit metinlerinde elma, incir ve zeytin ağacı varlığından da söz edilmektedir (Kınal, 1987, s. 164).

Hitit ülkesinde zeytin ve zeytinyağı sadece gıda maddesi olarak değil bunun yanın sıra lamba ve meşalelerin yakılmasında aydınlatma için kullanılıyordu. Buna ek olarak dini ritüellerde ve tanrılara sunak sunulan törenlerde hazırlanan tören ekmeklerinin yağlanmasında da zeytinyağı kullanılıyordu. Zeytinyağı üretimi devlet tarafından teşvik ediliyordu. Hititlerin zeytinyağını elde etme yöntemleri günümüzde hala kullanılan ilkel yöntemler ile benzerlik göstermektedir. Yeşil zeytinler önce taş yalak içinde kırıldıktan sonra hasır süzgeçler yardımıyla alınan özü taş parçalarıyla ezilerek yağ haline getirilir. Bu işleme soğuk sıkım adı verilir.

Hitit metinlerinde çok fazla meyve ve kuruyemiş adından bahsedilse de bunların nasıl üretildiği konusunda ki bilgiler kısıtlı. Hitit metinlerinde meyve ağaçlarının sulandığından bahsedilmektedir. Yetiştirilen meyvelerin arasında kayısı,

erik ve muşmula bahar ve yaz aylarında toplanıyordu. Hititler Meyve ağaçlarını evlerin bahçelerinde yetiştiriliyorlardı. Aynı şekilde sebzelerde evlerin yakınlarındaki bahçelerde yetiştiriliyordu. Nadiren bağların içinde de meyve ağaçları bulunabiliyordu.

Yukarıda bahsedilen ürünlere ek olarak Hitit metinlerinde yağının kullanılması için susam, soğan, bezelye, ayçiçeği, mercimek, sarımsak, nohut, çiğdem, bakla, kimyon, kişniş, su teresi, keten tohumu, kara burçak ve çayır bezelyesi gibi ürünlerin adı geçmektedir. Kara burçak ve çayır bezelyesi günümüzde hala ahır ve barınaklarda tutulan hayvanların beslenmesi için üretilmektedir. Hurma gibi bazı meyveler ise güneydoğudaki Hurri bölgesinden Hitit ülkesine getirildiği düşünülmektedir. (Bülbül, 2017, s. 274-276).

3.3. Urartular'da Tarım

163.000 kilometrekare yüzölçümü ile Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğüdür. Doğu Anadolu, doğuya gidildikçe yüksekliği artan yoğun kümelenmiş sıradağların bulunduğu engebeli bir yayladır. Doğu Anadolu'yu diğer Anadolu bölgelerinden ayıran en belirgin özelliklerden biri, rakımının yüksek olmasıdır. Doğu Anadolu bölgesi ülkemizin çatısıdır. Kabaca üçgen şeklindeki tabanı, güneyi dağlarla çevrili doğu sınırı tarafından oluşturulur ve tepesi Orta Anadolu'ya uzanır. Bu da ülkemizin geri kalanından farklı bir coğrafi bölge oluşturmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinin doğu sınırı, Torosların güneydoğu kenarı, güneyde Maraş'ı çevreler ve batıda Kızılırmak ile Fırat Nehirleri arasındaki suların geçişi kuzeyde Karadeniz Dağları'nın güney ucuna kadar devam eder. Doğu sınırı fiilen ve morfolojik olarak bir yanda Rion- Kura'nın doğu ucuna, diğer yanda Urmiye Gölü Platosu'na kadar uzanır. Dolayısıyla coğrafi olarak düşünüldüğünde, fiziki olarak tarif edilen bu bölgenin sadece %21'lik kısmı Türkiye toprakları içerisinde (Köksal, 1972, s. 130; Katar, 2014, s. 634-635).

MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında Van Gölü ve çevresinde merkezlenen Urartu Krallığı, Çıldır Gölü, Sevan Gölü (Gökçe) ve Urmiye Gölü'nün bulunduğu alanı kapsıyordu. Asur kaynaklarında Urartu olarak isimlendirilen krallığın sınırları kuzeyde Transkafkasya'ya, doğuda kuzeybatı İran'ın içlerine, batıda Malatya

yakınlarına ve güneyde Urfa Halfeti yakınlarına kadar uzanıyordu. Bu alanda MÖ 4. binyılda ortaya çıkmış ve güçlü bir kültür gelişmiştir.

Büyük Van Gölü, bu dağların doğudan batıya dönüp kuzeyden güneye doğru hareket etmeye başladığı Anadolu'nun en doğudaki dağlık bölgesinde yer alır. Bu göl deniz seviyesinden yaklaşık 1700 metre yüksekliktedir. Bu yaylanın suları kısmen kapalı havzalar, kısmen de irili ufaklı çatallarla Fırat ve Dicle nehirlerine akar. Van Gölü çevresinde bulunan bu yaylada yüksek bir kültür gelişmiştir. Bu önemli kültürün bize sunduğu eserler, Anadolu'nun bu bölgesinin ileri bir kültür yaratacak imkan ve şartlara sahip olduğunu göstermektedir.

Urartu, merkezde Van Havzası (Tuşpa), kuzeyde Çurdur ve Sevan Gölleri, güneyde Toros Dağları, doğuda kuzeybatı İran ve içte Elazığ bölgesini kapsayan yaklaşık 200.000 kilometrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Bu geniş arazi içerisinde Urartu yerleşimleri, kazıların ağırlıklı olarak yürütüldüğü Urmiye Gölü çevresindeki orta Van bölgesinde ve kuzey Ermenistan bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Urartuların doğduğu coğrafya bugün birçok devlet tarafından paylaşılmaktadır. Buna Türkiye, İran, Ermenistan ve Irak da dâhildir. "Urartu" adı Tevrat'ta Ararat'tan farklı bir biçimde geçmektedir. Efsanevi Ağrı Dağı, Urartu coğrafyasının tam ortasında yer alır. Eski Ahitte'ki Masoretik seslendirme nedeniyle Urartu adının "r r t" (Kitabı Mukaddes, Tekvin, 8/4) ünsüz ile yazılmasından sonra dağın adı 'Ararat' olarak anılmıştır (Katar, 2014, s. 634-635).

Urartu Devletinde ekonomi tamamen devlet tarafından kontrol edilir ve düzenlenirdi. Merkezde ve eyaletlerde bulunan yerleşme yerleri askeri ve idari özelliklerinin yanı sıra "Ekonomik Merkez" konumundadır. Buğday, çavdar, arpa, susam, darı, mercimek, nohut, fasulye gibi tarım ürünleri ve bağıcılıkta elde edilen şarap ve susam yağı gibi ürünler bu merkezlerde yer alan korunaklı kalelerde kraliyet depolarında ve ambarlarda toplanmakta ve korunmaktaydı. Halk ürettiği ürünlerden kendilerine yetecek kadar olanı almaktaydı. Bu üretimler soncunda halkın ihtiyacından fazla olan ürünler vergi olarak devlete verilmekteydi. Böylece güçlü, güvenilir ve devamlı gelir kaynakları oluşturulmuştu. Böylelikle sürekli hazırda bulundurulmuş ordunun ihtiyaçları da karşılanmış oluyordu. Aynı zamanda, bu depolama ile herhangi bir düşman saldırısı, deprem, kuraklık, sel baskınları, kıtlık, yanardağ püskürmeleri

gibi doğal afetler ve salgın hastalıklar, uzun ve ağır geçen kış mevsimi gibi etkenlere karşıda önlem alınmış olunuyordu (Tarhan, 1982, s. 296).

Urartu ülkesinde şehirler kurulurken ilk olarak yaşam kaynağı olan su problemi çözülmüştür. Tarlaları, bağları, bahçeleri sulama, içme, arınma ve kullanma suyu için gerekli olan su ihtiyacını karşılamak amacıyla kanallar yapılmıştır. (Aşan, 1993, s. 155). Tarıma dayalı ekonominin yanında göçebe ve yarı göçebe yaşayan Urartu Devleti vatandaşları yine devlet kontrolünde hayvancılık yapmışlardır. Hayvanlara ihtiyaç duyulduğunda yağma seferleri düzenleyen Urartular Kral I. Argişti Ve II. Sarduri hükümdarlık dönemlerinde transkafkasya bölgelerine yağma seferleri düzenlenmiştir (Tarhan, 1982, s. 297).

Urartu Devleti'nde merkezi yönetimin oluşu ülkede tarımın ve tarımın temelini oluşturan sulama kanallarının gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişim ile beraber tarımsal üretim artmakta, bu artış ile beraber insan gücüne de ihtiyaç artmaktaydı. Bu insan gücü ihtiyacını karşılamak için, Urartular diğer ülkelere yaptıkları yağma seferlerinde yağmaladıkları ülkelerin insanlarını köle olarak kendi ülkelerine getirerek tarım ve hayvancılıkta çalıştırmışlardır.

Bu sistemde arazinin mülkiyeti devlete aittir, çiftçiler araziye ekip biçerler ama ona sahip olamazlar. Devletin desteklediği üst düzey yetkililer, kendilerine tahsis edilen üretim birimlerini devlet adına yönetirler. Yöneticilik babadan oğula geçmez. Devlet isterse yeni yönetici atayabilir. Memuriyette yönetici devlet tarafından beslenir ve devlet idaresi tarafından desteklenir. Ürünlerin fazlası devlete vergi olarak verilir. Urartu Krallığı'nın uyguladığı sistem ne olursa olsun yaşadıkları en önemli sorunlarından biri kontrol ettiği toprakların nüfusuna gıda teminidir. Bu nedenle tarım, krallık için özel bir öneme sahiptir. Urartu'nun yayılış alanlarında varlığını devam ettirebilmesi için bu toprakları tarıma açması gerekiyordu. Bu topraklar tarıma açıldığında hazineye düzenli gelir ve gıda kaynağı sağlanmıştır (Katar, 2009, s. 21-24).

Bağ ve bahçe kurmaya önem veren devletler arasında Urartuların isimleri ön planda sayılabilir. İspuini döneminden (MÖ 830-820) itibaren kralların Van Gölü havzasında bağ ve bahçeler kurmaya önem verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim İspuini'den II. Rusa'ya (MÖ 675-650) kadar tahta çıkan tüm krallar bu tür bahçelerin

kurulduğuna dair kayıtlar bırakmışlardır. Örneğin Urartu Kralı İspuini oğlu Minua'ya ait bir stelde şu ifadeler yer alır “ *İspuini oğlu Minua bu yazıtı efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Haldi kapısı yaptırdığı zaman (ayrıca) kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona) “Haldi Şehri” adını verdi. Bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, ad “Minua Bağı”dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İspuini oğlu Minua, güçlü kral, Biainilli Ülkesi'nin krakı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*

Minua derki: ... olduğu zaman tanrı Haldi'ye 1 boğa ve 3 koyun kurban olarak sunulsun ve hem Haldi kapısında hemde yazıtın önünde şarap sunulsun(?). yeni bir bağ kurulduğu zaman, Haldi kapısı önünde bir tören tanrı haldi içinve yazıtın önünde bir tören tanrıça ‘Arubani için, bir tören tanrı haldi için düzelensi.” (Payne, 2006, s. 94).

Asur kralı II. Sargon ünlü 8. seferinde (MÖ 714) Urartu sulama kanallarından, bahçelerden ve üzüm bağlarından uzun uzadıya bahsedilmektedir. 5. yüzyıl tarihçisi Khroneli Movses ise Van Gölü kıyısındaki Tuşpa kentinin doğu, kuzey ve güney taraflarında çok sayıda meyve bahçesi, koru, üzüm bağı ve teraslı bahçeler olduğunu anlatmaktadır.

Urartu krallarının yanı sıra saray mensupları, saraylı kadınlar ve soyluların da bu tür bahçeler üzerinde hakları vardır. Örneğin, daha sonra Şamram Kanalı olarak anılacak olan ünlü Minua Kanalı boyunca kurulan bağın adı, Minua'nın karısı Tariria'nın adını taşır ve Taririahinili olarak adlandırılmaktadır (Payne, 2006, s. 81).

Urartu Bahçeleri hakkında yazılı bilgiler olmasına rağmen biçimleri ve konumları hakkında yeterli bilgi olmasa da Urartu kabartmalarında bağ ve bahçeler tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerden hareketle bahçelerin, kolay sulanabilmesi amacıyla su kaynaklarının kenarlarına kuruldukları düşünülmektedir. Fırat, Zap ve Aras ırmaklarının kenarlarına bu tarz bahçelerin kurulduğu bilinmektedir.

Bahçeler ile su kanalları arasındaki ilişki Minua'nın Taririahinili olarak adlandırılan bağından anlaşılmaktadır. Kanalin duvarları üzerinde bulunan yazıttan Van ilinin Edremit ilçesinde Kadembastı bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır. Urartu bağ ve bahçelerinin, kralların yaptığı su kanalları çevresinde bulunduğu kanallardan

çekilen arklardan anlaşılmakta olup Minua kanalı boyunca çok sayıda bağ ve bahçenin olduğu düşünülmektedir.

Urartu Kralları yağışsız geçen yaz ayları boyunca bağ ve bahçelerini sulamak için yapay göletler yapmışlardır. Çivi yazılı belgelerde II. Argiştı'nın yaptırdığı yapay göletlerden bahsedilmektedir. Pek çok Urartu barajının kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Van Ovasının Minua kanalıyla sulanamayan kısımlarında bağ ve bahçeleri sulamak için barajlar kurulduğu bilinmektedir (Sevin, 2000, s. 395-398).

Urartu Devleti'nin yaptığı imar faaliyetleri, yaşadıkları bölgeye Eskiçağ'da altın çağını yaşatmıştır. Bu imar faaliyetlerinin en önemlileri baraj, sulama kanalı ve göletler Doğu Anadolu'yu barajlar bölgesine dönüştürmüştür. Bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda 63'ten fazla baraj, sulama kanalı ve gölet tespit edilmiştir. 2700-2800 yıldan beri durmaksızın çalışan baraj, sulama kanalı ve göletler vardır. Bu baraj ve sulama kanallarının eşine rastlanmamıştır. Bu bilgiler doğrultusunda bulunduğu coğrafyada Urartu devleti tam anlamıyla bir su uygarlığıdır.

Bulundukları bölgede ilk kez Urartular tarafından yapılan sulama sistemleri bölge için dönüm noktası olmuştur. Sulama kanalları inşa edilene kadar bu bölgede hayvancılık yoğun olarak yapılırken, sulama kanallarının inşasıyla beraber bu bölgede tarım gelişmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Modern tarımın temelini bu vesileyle Urartular atmışlardır.

Urartuların yapmış oldukları bu kanalların günümüze kadar ulaşmasını sağlayan etken yapılarının büyük bir özen ve ustalıkla yapılmış olmalarıdır. Bir diğer etken ise madencilik konusunda büyük ilerlemeler kaydetmiş olmalarıdır. Demirden yaptıkları aletlerle bu yapıların dayanıklılığını arttırmışlardır. Bölgenin iklim koşulları 5 ay çalışmak için uygun olsa da Demirden ürettikleri bu aletler sayesinde 5 ay gibi kısıtlı bir zamanda bu kanalları inşa etmeyi başarmışlardır.

Urartuların yaşadıkları coğrafya deniz seviyesinden oldukça yüksektedir. Tarım için zor koşulların olduğu bu bölgede su sistemleriyle beraber yaşadıkları bölgeyi tarıma elverişli hale getirmişlerdir. Devlet tarafından alınan vergiler arsında sebze ve meyvenin alınmış olması bu sistemleri başarılı bir şekilde çalıştırdığının bağ ve

bahçeciliğinin geliştiğinin göstergesidir. Urartuların geliştirmiş oldukları bu sistemler diğer devletler tarafından da kullanılmıştır.

Bölgede bulunan ormanların tahrip edilmesi sonucunda erozyona uğrayan bu sistemlerin verimliliği düşmüştür(Belli, 1988, s. 31).

Yukarıda sözü edilen su sistemlerinden bazıları şöyledir;

3.3.1. Şamram Sulama Tesisleri

Şamram kaynağından beslenen üç su tesisi vardır bunlar;

Hosp Kanalı: Şamram kanalının başlangıç noktasına inşa edilen bu kanal arazi içine açılmış basit bir hendek şeklindedir. Hosp ve Hırç köylerinin arazilerini sulamak için batıya doğru uzanacak şekilde inşa edilmiştir. Bu kanal sonra Beyarkı kanalı ile birleştirilmiştir (Belli, 1988, s. 31).

Beyarkı Kanalı: Hosp kanalına nerdeyse paralel olarak inşa edilen bu kanal batıya doğru inşa edilmiştir. Kanal Hosp ve Hırç köylerinin kuzeyinden, Güganis, Mülk ve Mars köylerinden geçmektedir. 3000 hektarlık bir tarım arazisini sulamak amacıyla inşa edilmiş.

Şamram Kanalı: Aşağı Kaymaz ile Harnik köyleri arasına inşa edilmiştir. Kanal 5000 hektar tarım arazisinin sulanması için yapılmıştır. 54 km uzunluğunda olan bu kanal 2800 yıldan beri hala kullanılmaktadır. Bu kanalın bir benzerine hala rastlanılmamıştır (Belli, 1988, s. 31).

3.3.2. Minua Kanalı

Anadolu ve dünya mühendisliği harikası olarak nitelendirilen bu kanal aynı zamanda ölümsüz bir aşk hikâyesinin simgesi olmuştur. Kanalin etrafında kral Minua tarafından eşi Tariria için bugün Kadembastı (Payne, 2006, s. 81) bölgesinde yapay teraslarla asma bahçeleri yaptırmıştır. Halk tarafından bir aşk hikâyesiyle efsaneleştirilerek Şamram ismini alan bu ünlü sulama kanalının öyküsü, nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşmıştır (Belli, 2000, s. 399).

3.3.3. Ferhat Sulama Kanalı

Urartu su kanalları içinde farklı örneklerden biri olan Ferhat Kanalı yaklaşık olarak 2700 yıldır durmaksızın çalışmaktadır. Etrafında bulunan tarım alanlarının su ihtiyacını karşılamaktadır. Ferhat kanalı Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir göletten tarım arazilerinin sulama amacıyla yapıldığı bilinen ilk kanaldır. Büyük bir ustalıkla yapılan bu kanal çok ciddi onarımlar geçirmemiştir. Minua Kanalı'nın da, olduğu gibi bu kanalda halk arasında efsaneleşmiş bir aşk hikâyesi ile özdeşleşmiştir. Bölge halkı Ferhat ile Şirin adında bir birbirini seven iki kişinin kavuşamadığını Ferhat'ın Şirin'e kavuşmak için dağları delerek bu kanalları açtığını anlatmaktadır (Belli, 1990, s. 111).

3.3.4. Barajlar

3.3.5. Süphan Barajı

Van Gölü'nün kuzey doğusunda 3200 rakımda Pirraşit Dağı'nın kuzey eteğinde inşa edilmiş bir barajdır. Burada bulunan gölün adını almıştır. Urartu Devleti'nin başkenti olan Tuşpa'ya 110 km uzaklıktadır. Tarım arazilerinin sulanması amacıyla yapılmıştır. Erken dönem Urartu barajlar arasında önemli bir yere sahiptir. Baraj etrafında yapılan kazılarda koruma kalesi ve kitabesi bulunamamıştır (Belli, 1990, s. 111).

3.3.6. Arpayatağı Göleti

Arpayatağı Göleti Van ilinin yaklaşık olarak 97 km güneyinde bulunan Topçudeğirmeni ile Topyıldız köyleri yol ayrımında bulunmaktadır.

Arpayatağı Göleti mimari özellikler bakımından Sıhke Göleti ile benzerlik göstermese de, mimari olarak Kuzey Mezopotamya'ya en yakın su biriktirme göletidir.

3.3.7. Arç Barajı

Arç Barajı Van ilinin 103 km güneyinde inşa edilmiştir bu baraja Van – Gürpınar-Kırkgeçit-Bacirge-Topçudeğirmeni yolu takip edilerek gidilmekte ve yolun 100. Km'sinde doğu yönünde kalmaktadır.

3.3.8. Kırmızı Düzlük Barajı

Yöre Halkı tarafından Deste Sor olarak bilinen, Arç Barajı'nın yaklaşık olarak 1 km doğusundadır. Bu baraj Gövde duvarı uzunluğu ve su biriktirme alanı olarak Van Gölü'nün güneyinde bilinen en büyük baraj göletidir.

3.3.9. Reşan Göleti

Ağrı ilinin Diyadin ilçesinin 12 km güneydoğusuna inşa edilmiştir. Van ilin kuzeyinde bulunan bu baraj göleti Van iline 221 km uzaklığındadır. Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ ve Tendürek dağlarının kuzey eteğinde yer almaktadır. Günümüzde modern yolların dışında kalmaktadır. Baraja en yakın yerleşim yeri Hacı Halit köyüdür (Belli, 1992, s. 337).

3.3.10. Sünnet Nebi Barajı

Ağrı ilinin Diyadin ilçesinin 14 km güneyine inşa edilmiştir. Reşan Barajının 4.5 km güneybatısında bulunmaktadır. Bu baraja en yakın yerleşim yeri Hacı Halit köyüdür. Baraja ulaşım zordur. Tarım arazilerini sulamak amacıyla kullanılmıştır.

3.3.11. Gövelek Barajı

Urartu Devletinin ikinci başkenti olan Toprakkale'nin 24 km kuzeydoğusuna inşa edilmiş olan baraj Gövelek köyünün kuzeydoğusundadır. Bu göl 790.000 m² bir alanı kapsamaktadır. Göl kar ve yağmur sularıyla beslenmektedir. Çevresinde geniş bir alanı sazlıklar kaplamaktadır (Belli, 1993, s. 339-343).

3.3.12. Rusa Barajı

Van Ovasını hilal şeklinde çevreleyerek Erek Dağı'nın üzerinde bulunan Rusa Barajı Urartu Kralı II.Rusa tarafından inşa ettirilmiştir. Baraj hakkında bilgi veren Stel Berlin'e kaçırılmıştır. Halk arasında Keşişgöl Barajı olarak adlandırılan baraj, batı yönüne akıtılan sular vasıtasıyla Van Ovası'nın sulanmayan kuzeybatı ve güneydoğu kesimlerinde bulunan tarım arazilerini sulamaktadır. 2544 rakıma kurulan bu baraj hala fonksiyonelliğini devam ettirmektedir. Bu barajın suları dik ve dar vadilerden hızlı bir şekilde akmaktadır.

3.3.13. Memedik Göleti

Memedik Göleti Van ilinin 45 km Erçek Gölünün 10 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında bulunan Karagündüz Höyüğü'ne 8.5 km uzaklığındadır. Erken Demir Çağı'na ait nekropollere ise 7 km uzaklığındadır. Bu göletin MÖ 9. yüzyılın sonunda yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu göletin duvarı Urartuların inşa ettiği en uzun gölet duvarına sahiptir. 1 km uzunluğundadır. Bu duvardan sonra en uzun duvar ise 342m uzunluğuyla Sıhke Göleti'dir.

Memedik Gölet'inin inşa edilme amacı arazide derin bir yatak açan Memedik Çayı'nın kuzeyde sulamadığı verimli tarım toprakları ve bahçeleri sulamak için inşa edilmiştir. Batı ve güneybatı yönüne doğru akıtılan sular Erçek Gölü'ne doğru uzanan 8 km uzunluğundaki arazileri sulamaktır. Arazilerin sulama işi bittikten sonra inşa edilen başka bir beton kanalla su yine Memedik Çayına dönmektedir(Katar, 2009, s. 34).

SONUÇ

Neolitik Çağ MÖ 10000 yılında başlayarak MÖ 5000 yılına kadar Anadolu'da devam etmiştir. Bu süre zarfında Anadolu'da başlayan değişim ve dönüşüm neticesinde üretim yapan ilk köy toplulukları meydana gelmiştir. Yaklaşık olarak 4000 yıl devam eden bu dönemde Anadolu'da yaşayan topluluklar ateşi daha etkili kullanmışlardır. Bu etkili kullanma neticesinde seramik üretiminde pişirme tekniğini kullanmışlardır. Tarım yapmayı bu dönemde öğrenen bu topluluklar üretici toplumlara dönüşmüşlerdir. Ektikleri tarlalarını korumak amacı ile tarla kenarına kurdukları kulübelere ile de ilk köy düzenleri kurulmaya başlanmıştır. Neolitik Çağda Anadolu'nun birçok bölgesinde yerleşim yerleri kurulmuş ve bu yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunda yapılan araştırmalarda tarım yapıldığı tespit edilmiştir.

Anadolu'da tarım yapılan ilk yerleşim yerlerinden biri Diyarbakır il sınırları içinde olan Çayönü Höyüğüdür. Bu yerleşim yerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan bitki kalıntılarından tarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu'nun bir başka bölgesinde Karaman il sınırları içinde bulunan Can Hasan III yerleşim yerinde de aynı şekilde bitki kalıntıları bulunmuştur. Bu bitkilerin içinde en çok bulunan bitki Einkorn ve Emmer buğdaylarıdır. Bu da Anadolu'da yoğunluklu olarak tahıl tarımının yapıldığını göstermektedir. Anadolu'da tarım yapılan yerleşim yerlerinin neredeyse hepsi çağdaş olmalarından dolayı Çayönü ve Can Hasan III'de olduğu gibi tahıl ağırlıklı tarım yapmıştır. Bunu yanında hayvancılık ve avcılık ile topluluk ekonomisini desteklemiştir.

Neolitik Çağ'da başlayan ilk köy düzenleri Kalkolitik Çağ'da değişerek Anadolu'nun belirli bölgelerinde olan yerleşim yerlerinde şehirler oluşmuştur. Anadolu'da yaşayan topluluklar bu çağda madenleri eritip kullanmalarıyla beraber daha sağlam tarım aletleri üretmişlerdir. Maden kullanan topluluklar hem tarımda hem de savunmada maden kullanmayan topluluklara üstünlük kurmuşlardır. Kalkolitik Çağ gelişmelerinden bir diğeri ise iklim koşullarının tarıma el vermediği veya verimin az olduğu zamanlar için tarım ürünlerinin fazla olduğu zamanlarda ihtiyaç olmayan miktarın depolanması için yapılar inşa edilmesidir. Bu duruma örnek Malatya ili

sınırları içinde bulunan Arslantepe Höyüğüdür. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda ihtiyaç fazlası tarım ürünlerinin toplandığı depo kalıntıları bulunmuştur. Çalışmada bahsi geçen yerleşim yerlerinde Neolitik Çağ'da olduğu gibi Kalkolitik Çağ'da daha gelişmiş düzeyde ve yoğun olarak yapılmıştır.

Asurlu tüccarlar Kayseri civarına gelip yerleştikten sonra Karum ve Wabartum adı verilen ticaret merkezlerini kurmuşlardır. Asurlu tüccarlar Anadolu'ya, Mezopotamya'da MÖ 4. binyılın sonlarından beri kullanılmakta olan yazıyı da getirmişlerdir. Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu'da yoğun olarak tahıl tarımı yapılmaya devam edilmiştir. Tarımı yapılan başlıca tahıllar arpa ve buğdaydır. Bu tahıllardan besin ürünleri üretmişlerdir. Buğday ununu kullanarak ekmek, arpa kullanarak bira üretmişlerdir. Bu devirde meyve ve sebze üretimi için bahçeler kurulmuştur. Tarımı yapılan sebzelerden en çok bilineni soğandır. Anadolu'da bu devirde bağcılık da gelişmiştir. Önemli ölçüde üzüm üretimine başlanmıştır. Üretilen üzümlerden şaraplar yapmışlardır. Anadolu'da yaşayan yerli halk ve tüccarlar bu ürünleri üretmekle kalmayıp ticaretini de yapmışlardır. Asurlu tüccarlar aracılığıyla Anadolu ve Mezopotamya arasında bir ticaret bağlantısı kurulmuştur. Ayrıca bu devirde tarım aleti olarak Saban ve Orak çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Hititler döneminde Anadolu'da tarım devlet kontrolünde yapılmış ve belli bir düzen getirilmiştir. Hitit ülkesinde bulunan tarım arazileri tanrıların ve kralın mülkü olarak kabul edilmiştir. Hitit ülkesinde sadece hür vatandaşlar toprağı işleyip tarım yapabilirlerdi. Her vatandaş ürettiğı tarım ürünleri ile ya da iş gücü olarak vergisini ödemek mecburiyetindeydi. Hitit ülkesinde tarım alanları ve aletleri kanunlar ile koruma altına alınmıştır. Hitit ülkesinde kullanılan başlıca tarım aleti sabandır. Fakat yapılan arkeolojik kazılarda hiçbir tarım aletine ulaşılammıştır. Hitit ülkesinde bağcılıkta gelişmiştir. Bağcılığın gelişmesiyle beraber şarap üretimi de yapılmıştır.

Urartular döneminde Anadolu'da tarım arazileri devlete aittir. Vatandaşlar arazilerde ekim yapabilirler ama toprağı sahip olamazlar. Tarım, devletin temel ekonomik kaynağı olduğu için devlet kontrolünde yapılmaktadır. Bu dönemde halk, ürettiğı ürünlerden ihtiyacı kadarını alır, geriye kalını devlete verirdi. Bu fazla ürünler kraliyet depolarında, zor zamanlarda kullanılmak üzere muhafaza edilirdi. Urartuların

hüküm sürdüğü Doğu Anadolu bölgesi deniz seviyesinden oldukça yüksek bir bölgededir. Tarım için zor koşulların olduğu bu bölgede Uraratular su sistemleriyle beraber yaşadıkları bölgeyi tarıma elverişli hale getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E., 2005. Anadolu Kültür Tarihi. TÜBİTAK Yayınları. Ankara.
- Alvaro, C. Frangipane, M. Liberotti, G. Quaresima, R. and Volpe, R. 2008. “The Study of the Fourth Millennium Mud-Bricks at Arslantepe: Malatya (Turkey): Preliminary Results”. Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry, 651-656.
- Aşan, M. B. 1993. “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (87), 1-21. 147-169.
- Aydın, N., 2012. Eski Asurca Dil Bilgisi. Yağmur Ofset. Antalya.
- Aydın, N., 2016. Hitit Yasaları. Ofset Baskı Merkezi. Antalya.
- Aydın, N., 2020. Akadca Büyük Sözlük. Sonçağ Kültür Yayınları. Ankara.
- Bahar. H., 2014. Eskiçağ Uygarlıkları. Kömen Yayınları. Konya.
- Belli, O. 1993. “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması. XI Araştırma Sonuçları, 337-358.
- Belli, O. 1988. “Van Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”. VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 313-332.
- Belli, O. 1990. “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”. VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 111-136.
- Belli, O. 1992. “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması. IX Araştırma Sonuçları, 479-504.
- Belli, O. 2000. “Dünya’nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu”. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, 394 -402.
- Bilgiç, H. Hakkı, E. E. Pandey, A. Kamran Khan, M. & Akkaya, M. S. 2016. “ Ancient DNA from 8400 Year-Old Çatalhöyük Wheat: Implications for the Origin of Neolithic Agriculture”. Plos One, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151974> , 1-18.

- Bordaz, J. 1970. "Recent Archaeological Research in Turkey", *Anatolian Studies*, (Volume 20), 7-35.
- Bülbül, C. 2009. "Eski Anadolu Tarhinde Frigler". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 79-94.
- Bülbül, P., 2017. "Eski Anadolu Tarım Faaliyetleri". *Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (17), 269-282.
- Caneva, I. and Köroğlu G. 2007. "Excavations At Mersin Yumuktepe Höyüğü In 2006". 29. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 379-388.
- Cauvin, J. 1983. "1982 Cafer Höyük Kazı Raporu". V. Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 65-66.
- Deniz, E. 1983. "Kuruçay Höyük Kazı Buluntuları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar". *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, (9), 103-132.
- Duran, Y., 2003. "Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyasının İncelenmesinde Yeni Bir Yaklaşım". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Eğilmez, M., 2005. *Hitit Ekonomisi, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları*. 54 s. İstanbul.
- Eroğlu, E. 2014. "Ege Göçleri ve MÖ. I. Binde Anadolu". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 43-55.
- Esin, U. & Harmankaya, S. 1985. "1984 Degirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı". VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 53-86.
- Esin, U. & Harmankaya, S. 1987. "1986 Degirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı". IX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, 79-123.
- Esin, U. & Harmankaya, Savaş. 1986. "1985 Degirmentepe (Malatya - İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı". VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 95-138.
- Esin, U. 1980. "Değirmentepe Kazısı 1979". II. Kazı Sonuçları Toplantısı, 91-99.

- Esin, U. 1982. "Degirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları". IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, 39-48.
- Esin, U. 1984. "Degirmentepe (Malatya) Kazısı 1983 Yılı Sonuçları". V. Kazı Sonuçları Toplantısı, 71-80.
- Esin, U. 1991. "Aşıklı Höyük (Kızılkaya-Aksaray) Kurtarma Kazısı 1989". Türk Arkeoloji Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (29), 1-34.
- Esin, U. Bıçakçı, E. Özbaşaran, M. Atlı, N. B. Berker, D. Yağmur, İ. and Atlı, A. K. 1991. "Salvage excavations at the Pre-Pottery site of Asikli Höyük in Central Anatolia". *Anatolica*, (17), 124-174.
- Frangipane, M. 2004. "Il Sito di Arslantepe. Storia di Una Ricerca Archeologica, dal Frammento Alla Storia". *Alle Origini del potere. Arslantepe la collina dei leoni*, Electa, p. 12-20.
- Frangipane, M. 1994. "Arslantepe - Malatya, Results Of The 1993 Season", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, 165-176.
- Frangipane, M., 2011. "Arslantepe-Malatya: A Prehistoric and Early Historic Center in Eastern Anatolia". *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*, Oxford University Press, 968-992.
- French, D. H. 1966. "Excavations at Can Hasan, 1965: Fifth Preliminary Report", *Anatolian Studies*, (Volume 16), 113-123.
- French, D. H. 1968. "Excavations at Can Hasan, 1967, Seventh Preliminary Report". *Anatolian Studies*, (Volume 18), 45-53.
- Gökçek, L. G. & İnce G. 2016. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XII, (Sayı:1-2), 43-56.
- Günbattı, C. 1999. "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge". XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt 1, 285-294.

Hasdemir, H. K. 2020. “Kultepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”. Tarih ve Gelecek Dergisi, (Sayı 4), 1608-1635.

Işık, A. 2020. “Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı”. Mavi Atlas, (8), 13-18.

Katar, M. 2014. “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (Volume 9) , 631-643.

Katar, M., 2009. “Urartu Devleti’nde Ekonomik Yapı”. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığ.

Kaya, M. A., 2017. Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi. Bilge Kültür Sanat Basım. İstanbul

Kayaöz, H., 2019. “Hititlerde Tarım Ve Hayvancılık”. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş.

Kınalı, F., 1987. Eski Anadolu Tarihi. Türk Tarih Kurumu Yayınları. 290 s. Ankara.

Kitab-ı Mukaddes, 1997. Kitab-ı Mukaddes Şirketi. İstanbul.

Koçak, K. 2009. “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticaret Yapılan Mallar ve Vergiler”. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (Sayı 27) , 209-226.

Köksal, A. 1972, “Doğu Anadolu’un Turizm Coğrafyasına Dair”. Ankara Üniversitesi Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 128-139.

Larsen, M. T., 1976. The Old Assyrian City-State and its Colonies. Akademisk Forlag. Copenhagen.

Mellaart, J. 1961. “Excavations at Hacılar: Fourth Preliminary Report, 1960”. Anatolian Studies, (Vol. 11), 39-75

Mellaart, J. 1962 .“Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report 1961”. Anatolian Studies, (Vol. 12), 41-65.

Mellaart, J. 1962. “Çatalhöyük Excavation 1961”. Türk Arkeoloji Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (sayı 11), 49-52.

Mellaart, J., 1967. Catal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia. McGraw-Hill Book Company, New York, 233 p, ABD.

Mellaart, J., 1970. Excavations At Hacilar 2. The British Institute of Archaeology at Ankara by the University Press, Edinburgh, UK.

Memiş, E., 2020. Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar). Ekin Basım Yayın Dağıtım. 352 s. Bursa.

Metin, M., 2016. Uygarlık Tarihi. Pegem Akademi. 520 s. Ankara.

Öz, E. 2011. “Kultepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”. Tarih Araştırmaları Dergisi, (51), 285-294.

Öz, E. 2012. “Kultepe Tabletlerinde Geçen haşlātum Kelimesi Üzerine Bir Değerlendirme”. Tarih Araştırmaları Dergisi, (52), 159 – 164.

Öz, E., 2011. “ Kultepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım Ve Hayvancılık”. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri Ve Kültürleri (Sumeroloji) Anabilim Dalı. Ankara

Özbaşaran, M. Duru, G. Teksöz, D. and Omacan, S. 2010. “Yaşayan Geçmiş: Aşıklı Höyük”. TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, 215-228.

Özdoğan, M. & Parzinger H. 1994. “Kırklareli Höyüğü 1993 Yılı Kazısı”. XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, 43-68.

Özdoğan, E. 2018. “Tarih öncesi Yerleşimlerde Açık Hava Müze Uygulamaları Aşağı Pınar Ve Kanlıgeçit (Kırklareli)”. Arkeolojik Alanlarda Koruma Ve Alan Yönetimi, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 201-220.

Özdoğan, M. & Başgelen, N., 2007. Türkiye’de Neolitik Dönem. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 458 ,İstanbul.

Özdoğan, M. 2007. “Neolitik Dönem-Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”. 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı-Neolitik Dönem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M. 2011. “Çanak Çömleksiz Neolitik”. Arkeoatlas, Özel Sayı 1, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, 56-62.

Özdoğan, M. 2011. “Kalkolitik Çağ, Köyden Kente”, Arkeoatlas, Özel Sayı 1, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, 102-118.

Özdoğan, M. Özdoğan, A. Bar-Yosef D. and Van Zeist W. 24-28 Mayıs 1993. “Çayönü kazısı ve Güneydoğu Anadolu Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”. XV. Kazı Sonuçları Toplantısı Kültür Bakanlığı Yayınları, 103-122.

Özdoğan, M. Parzinger, H. and Karul, N. 1999. “1998 Yılı Kırklareli Höyüğü Kazıları”. 21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt, 93-108.

Özdöl, Kutlu, S. 2018. “Erbaba’dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek Ve Çatalhöyük Kanıtları Bağlamında, Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi Ve Ritüel”. Belleten Dergisi, Türk Tarih Kurumu yayınları, (293), 1-30.

Payne, M, R, 2006. Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

Reyhan, E. 2010. “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”. Tarih Araştırmaları Dergisi, (47), 65-82.

Rosenberg, M. 1994. “The Hallan Çemı Excavation 1993”. XVI Kazı Sonuçları Toplantısı 1, 79-94.

Sever, H. 1995. “Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M.Ö. 1970-1750) Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler”. Belleten, (Sayı 224), 1-16.

Sevin, V. 2000. “Urartu Bahçeleri”, Belleten, C.LXIV, 395- 398.

Sevin, V., 2012. Anadolu Arkeolojisi. Der Yayınları. İstanbul.

Sevinç, F. 2008. “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (17), 11-32.

Siracusano, G. and Bartosiewicz, L. “Meat consumption and sheep/goat exploitation in centralised and non-centralised economies at arslantepe, Anatolia”. Origeni –

XXXIV Preistoria e Protostoria Delle Civiltà Antiche -Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations Italia, 111-123.

Şahin, H. A. 2005. “Asurlu Tüccarların M. Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Faiz Uygulaması”. Belleten, (Sayı 255), 423 - 465.

Tarhan, M. T. 1982. “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”. IX.Türk Tarih Kongresi, C I, 285-301.

Tosun, M. & Yalvaç K., 2002. Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.

Umurtak, G. .“Hacılar”. Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 Yaşında, Cilt 1, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara.

Ünal, A., 2005. Hititler Devrin Anadolu 3. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 203 s. İstanbul.

Yakar, J., 2007. Anadolu'nun Etnoarkeolojisi. Homer Kitabevi. 464 s. İstanbul.

Yıldırım, R., 1996. Eskiçağ'da Anadolu. Meram Yayınları. 202 s. İzmir.

Yüksel, İ., 2018. Tarih Öncesi Dönemde Malatya. Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Zaharieva, M. and Monneveux, P. 2014. “Cultivated einkorn wheat (*Triticum monococcum* L. subsp. *monococcum*): the long life of a founder crop of agriculture”. Genetic Resources and Crop Evolution, (volume 61), 677-706.

Zohary, D. Hopf, M. and Weiss, E., 2012. Domestication of Plants in the Old World. OUP, Oxford, 237 p, UK.

Zommita, S. Soliman, A. and Zencirci, N. 2022. “History And Evaluation Of Emmer Wheat”. International Journal For Research In Agricultural And Food Science, (Volume 8), 1-7.

EKLER

EK 1. RESİMLER

Resim-1. Hacılar höyük

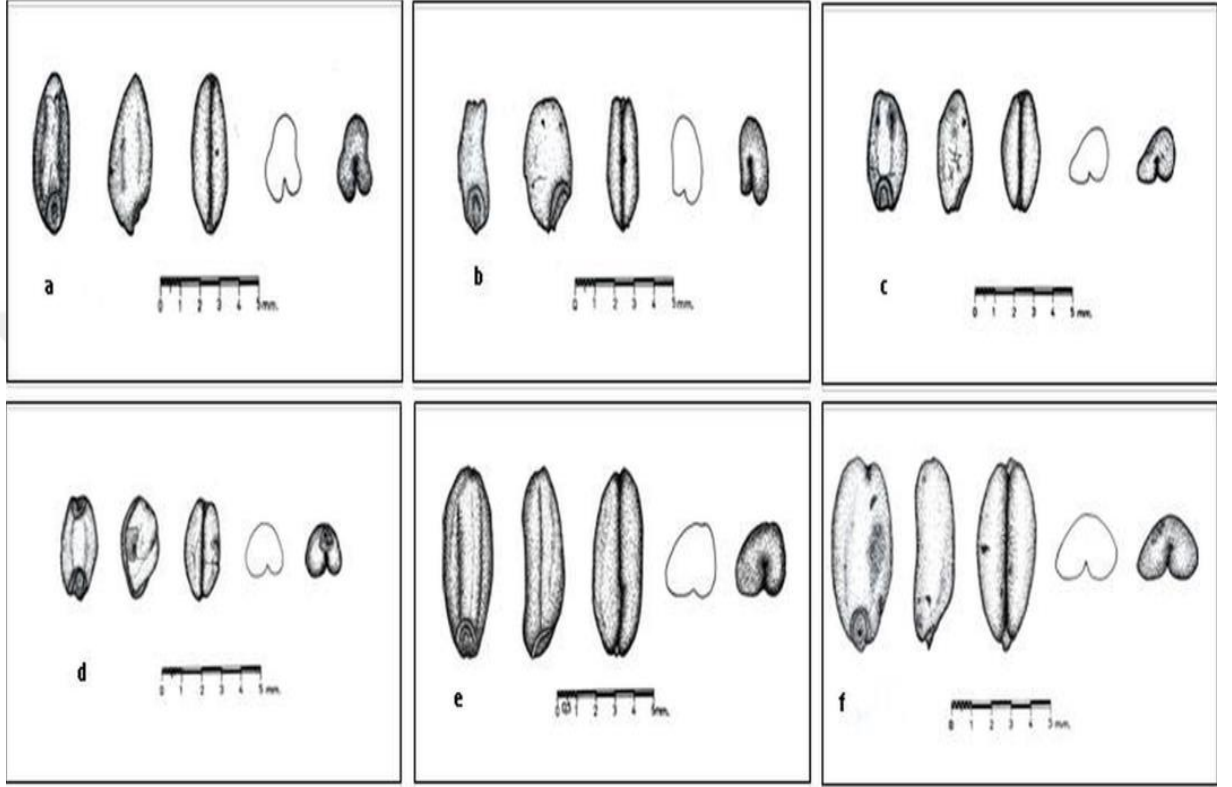
<https://protohistorya-edebiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/arastirma-projeleri/hacilar-buyuk-hoyuk>

Resim-2. Aşıklı höyükte bulunan buğday kalıntıları.

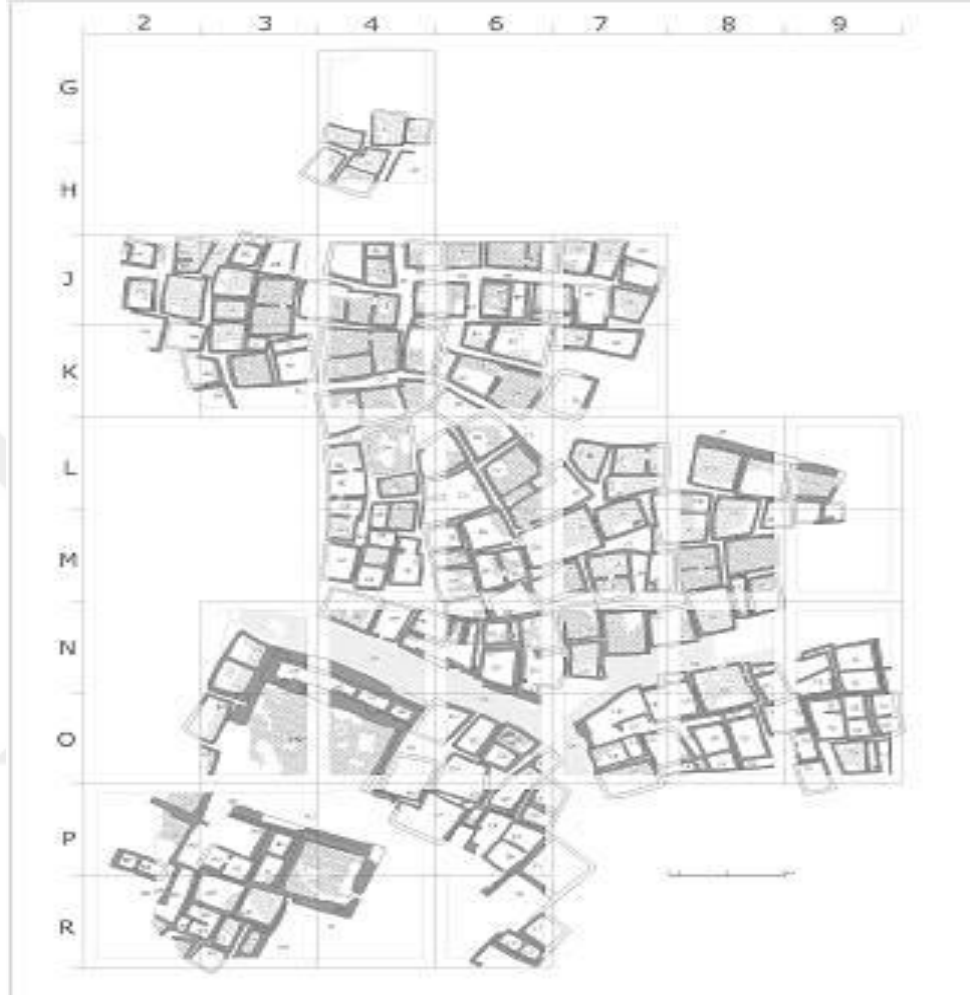
<http://www.asiklihoyuk.org/genel-bilgiler/>

Resim-3. Çatalhöyük'te bulunan Emmer ve Siyez buğdaylarının çizimleri.

Bilgiç, H. Hakkı, E. E. Pandey, A. Kamran Khan, M. & Akkaya, M. S. 2016. “Ancient DNA from 8400 Year-Old Çatalhöyük Wheat: Implications for the Origin of Agriculture”. Plos One, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151974> , 1-18.

Resim-4. Aşıklı höyük yerleşim yeri.

[http://tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=229&html=photos_t.html&layout=photos](http://tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=229&html=photos_t.html&layout=photos)

Resim-5. Değirmentepe höyük.

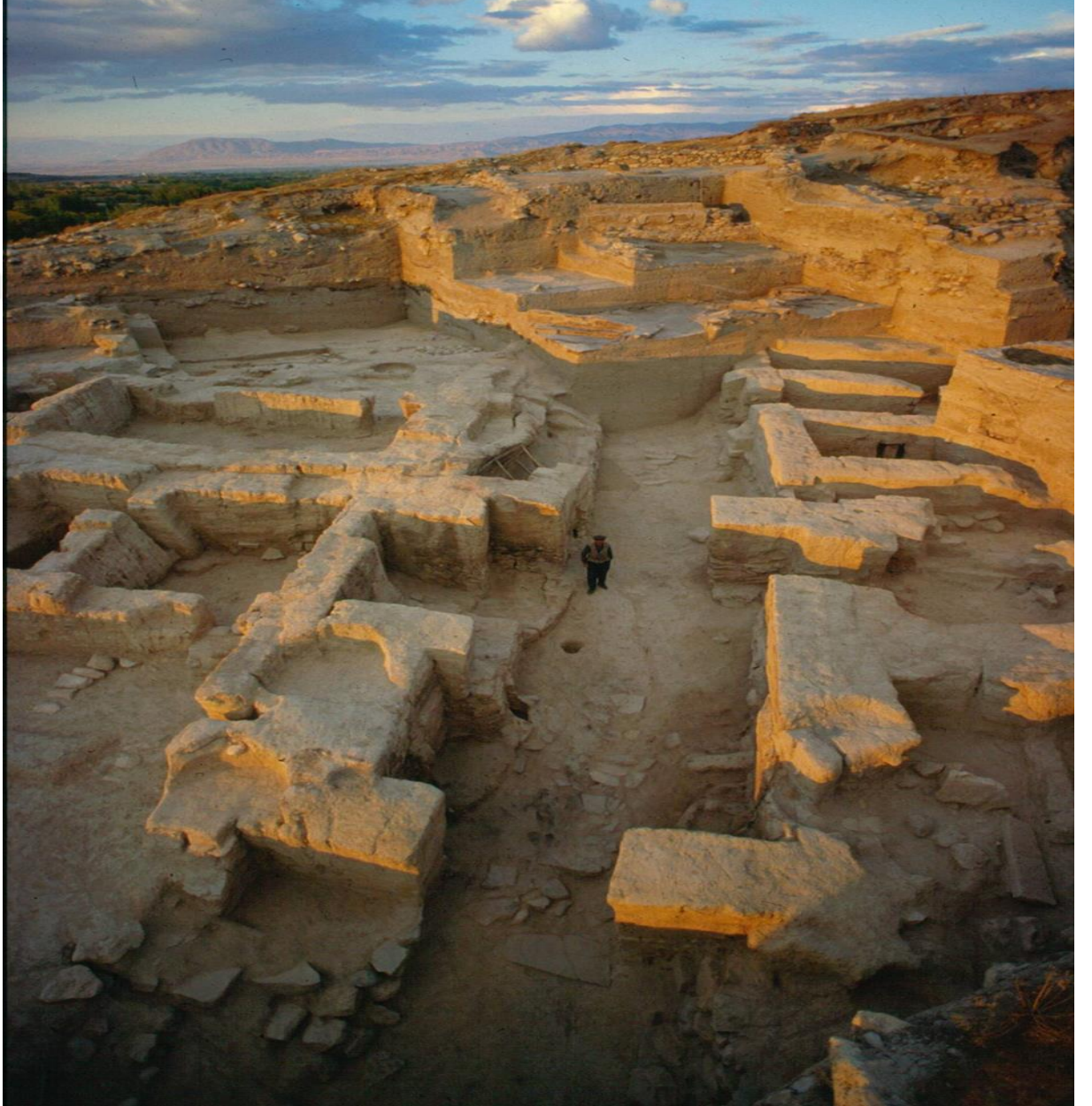
Frangipane, M. 2011. “Doğu Anadolu”. Arkeoatlas, Özel Sayı 1, Doğan Burda Dergi
Yayıncılık ve Pazarlama, 126-140.

Resim-6. Arslantepe höyükte bulunan döven/düven.

Caneva, I. 2004. “Lo Strumentario in Pietra”, Alle Origini del potere. Arslantepe la collina dei leoni, Electa S.p.A. Milano, p. 100.

Resim-7. Aslantepe höyük.

<http://arslantepe.it/index>

Resim-8. Kültepe Kaniş Karumu ören yeri.

<https://www.kayseri.bel.tr/kesfet-listeleme/kultepe-kanis-karum-oren-yeri>

Resim-9. Çatalhöyük

<http://www.konya.gov.tr/konya-catalhoyuk#gallery-1>

Resim-10. Çatalhöyük yerleşim alanının çizimi

<https://www.catalhoyuk.com/tr/sit/yukselisi-ve-dususu>

Resim-11. ayönü

[http://tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=591&html=photos_t.html&layout=photos](http://tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=591&html=photos_t.html&layout=photos)

Resim-12. Erbaba Höyük

[http://tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=847&html=photos_t.html
&layout=photos](http://tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=847&html=photos_t.html&layout=photos)